

ŹRÓDŁA, MATERIAŁY, MISCELLANEA

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2019.31>

MICHAŁ SŁOMSKI

(Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk)

NATURA NA PLANIE MIASTA

Z DOŚWIADCZEŃ ODTWARZANIA UKŁADU URBANISTYCZNEGO DOLSKA  
Z PRZEŁOMU XVI I XVII WIEKU\*

**Słowa kluczowe:** małe miasta, geografia historyczna, kartografia, ogrody, nowożytność, *Atlas historyczny Polski*

W artykule podjęto jedno z zagadnień dotyczących układu urbanistycznego Dolska na przełomie XVI i XVII wieku, mianowicie miejsca elementów związanych z przyrodą w przestrzeni miejskiej<sup>1</sup>. Wiąże się to z przedstawianiem ogrodów przydomowych w ujęciu kartograficznym. Jest to kwestia istotna, gdyż z tak opracowanych przez badaczy map można odczytać wiele informacji na temat miasta będącego przedmiotem analizy i jego przestrzeni<sup>2</sup>. Być może wyartykułowanie wątpliwości pozwoli na szersze spojrzenie na możliwe sposoby wizualizacji naukowego odtwarzania układów przestrzennych ośrodków średnich i małych. Miasta tej wielkości stanowiły większość w całej późnośredniowiecznej i nowożytnej sieci urbanistycznej Europy<sup>3</sup>.

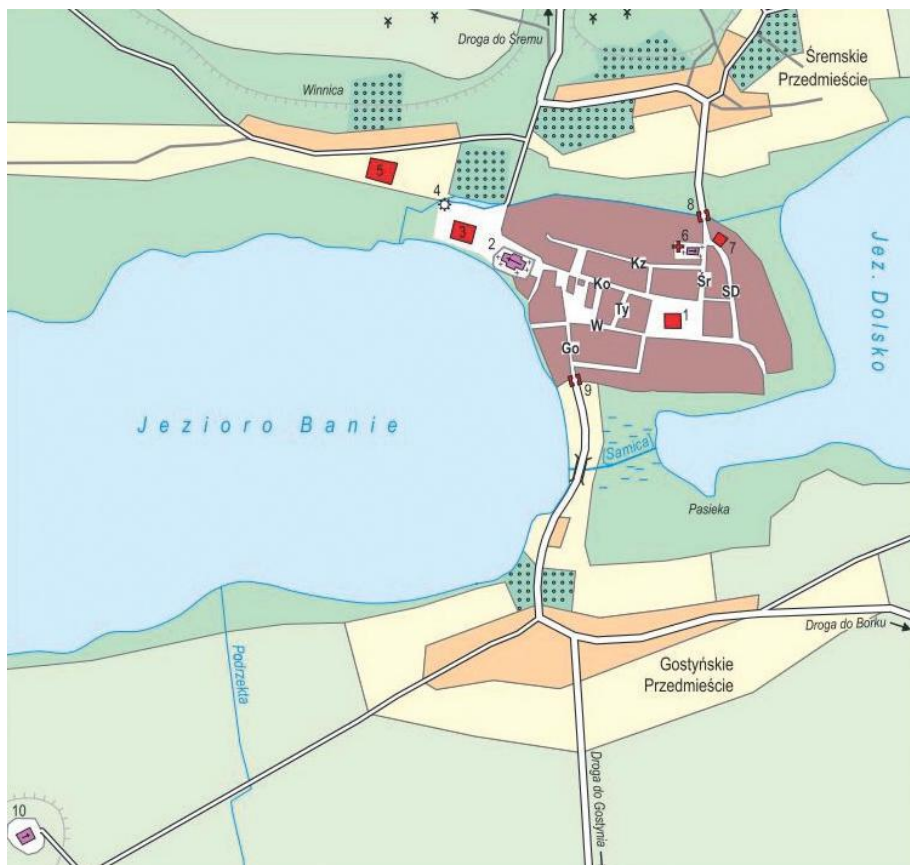
---

\* Podziękowania za pomoc w pracach nad artykułem kieruję do dr Wiesławy Duży, dr Tomasza Paneckiego i prof. Bogumiła Szadego z Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk (dalej cyt. IH PAN).

<sup>1</sup> *Dolsk w drugiej połowie XVI wieku*, opr. Michał SŁOMSKI, opr. kart. Tomasz PANECKI, Katarzyna SŁOMSKA, [in:] *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. Krzysztof CHŁAPOWSKI, Marek SŁOŃ, opr. Arkadiusz BOREK [et al.], cz. 1: *Mapy. Plany* (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w., t. 4), Warszawa 2017, nr 11.

<sup>2</sup> Bronisław GEREMEK, *Poczucie przestrzeni i świadomość geograficzna*, [in:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. Bronisław GEREMEK, Warszawa 1997, s. 649; Andrzej WYROBISZ, *Układ przestrzenny miasta jako źródło historyczne*, [in:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, red. Agnieszka BARTOSZEWICZ [et al.], Warszawa 2010, s. 164, 168.

<sup>3</sup> Kryteria oceny wielkości ośrodków miejskich stanowią przedmiot innej dyskusji. Zob. Andrzej WYROBISZ, *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, [in:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. Aleksander GIEYSZTOR, Tadeusz ROŚLANOWSKI, Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 178–179, 182; Peter CLARK, *Intro-*



Il. 1. Dolsk w drugiej połowie XVI wieku

Źródło: *Dolsk w drugiej połowie XVI wieku*, opr. Michał SŁOMSKI, opr. kart. Tomasz PANECKI, Katarzyna SŁOMSKA, [in:] *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. Krzysztof CHEŁPOWSKI, Marek SŁOŃ, opr. Arkadiusz BOREK [et al.], cz. 1: *Mapy. Plany* (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w., t. 4), Warszawa 2017, nr 11.

Nazwy ulic: Sr – Śremska, SD – Stary Dwór, Ko – Kościelna, Kz – Kozia, W – Wodna, Go – Gostyńska, Ty – Tylna.

#### PRÓBA DEFINICJI POJĘĆ: OGRODY PRZYDOMOWE, NATURA

Przez „ogrody przydomowe” rozumiem miejsca w bezpośredniej bliskości siedzib mieszkalnych, wydzielone przez człowieka za pomocą jakiegś formy

---

*duction*, [in:] *Small towns in early modern Europe*, ed. Peter CLARK, Cambridge 1995, s. 1–2; Finn-Einar ELLASSEN, *New Towns, Small Towns, Lesser Towns in Late Medieval and Early Modern Europe*, [in:] *Urban Variation. Utopia, Planning and Practice*, ed. Per CORNELL, Lars ERS-GÅRD, Andrinde NILSEN, [b.m.] 2018, s. 259–277.

ogrodzenia (płotu, krzaków, ale też budynków czy rowów), na których uprawiano warzywa, zioła spożywcze i lecznicze, przyprawy lub owoce. Najczęściej uprawy te nie stanowiły monokultur, lecz składały się z kilku gatunków roślin, które były wykorzystywane w codziennym wyżywieniu. Były one także elementem o znaczeniu ekonomicznym czy wręcz protoprzemysłowym, jeśli uwzględni się możliwość hodowania w ogrodach chmielu czy innych składników niezbędnych w działalności rzemieślniczej<sup>4</sup>. Rola przydomowych ogrodów była istotna zarówno na początku procesu lokacyjnego, jak i już po okrzepnięciu organizmu miejskiego<sup>5</sup>. Być może pełniły one również funkcje rekreacyjne lub estetyczne dla ich właścicieli<sup>6</sup>, jednak należy je odróżnić od ogrodów dekoracyjnych powstających przy rezydencjach możnowładczych, klasztorach czy nawet domostwach bogatych mieszczan z większych miast<sup>7</sup>.

Ogrody przydomowe, tak jak ogrody rezydencjonalne, stanowią zracjonalizowaną aranżację natury<sup>8</sup>. Kwestią bardzo problematyczną wydaje się (bez)zasadność używania zawartego w tytule artykułu pojęcia „natura”, rozumianej jako przyroda<sup>9</sup>, w kontekście jej występowania w mieście nowożytnym i relacji między nią a przestrzenią miejską. Chociaż często miasto (kultu-

---

<sup>4</sup> *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 3: *Od XVI do połowy XVII w.*, red. Antonina KECKOWA, Danuta MOLENDĄ, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 88; Florence Eva CRACKLES, *Medieval Gardens in Hull: Archaeological Evidence*, *Garden History*, vol. 14: 1986, no. 1, s. 1–5; Urszula SOWINA, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009, s. 106–109 (swoje obserwacje kieruje jednak na teren przestrzeni miejskiej *extra muros*); Pernille ROHDE SLOTH, Ulla LUND HANSEN, Sabine KING, *Viking Age garden plants from southern Scandinavia – diversity, taphonomy and cultural aspects*, *Danish Journal of Archaeology*, vol. 1: 2012, no. 1, s. 27–28; Peter BORSAY, *Nature, the past and the English town: A counter-cultural history*, *Urban History*, vol. 44: 2017, no. 1, s. 31.

<sup>5</sup> Grażyna WRÓBLEWSKA, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa–Poznań 1977, s. 215; Anna BERDECKA, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 78.

<sup>6</sup> U. SOWINA, *op.cit.*, s. 109.

<sup>7</sup> John SCHOFIELD, *City of London Gardens, 1500 – c. 1620*, *Garden History*, vol. 27: 1999, no. 1, s. 74.

<sup>8</sup> Katarzyna ROZMARYNOWSKA, *O wzajemnych relacjach człowieka, przyrody, ogrodu i miasta*, *Estetyka i Krytyka*, t. 12: 2007, nr 1, s. 16; Lisa BENTON-SHORT, John Rennie SHORT, *Cities and Nature*, London–New York 2008, s. 24.

<sup>9</sup> Wśród wielu znaczeń, jakie ma lub może mieć termin „natura”, powiązanie go z przyrodą czy środowiskiem ożywionym i nieożywionym jest jednym z możliwych sposobów jego rozumienia i wydaje się, że – obok „natury” jako esencji, istoty rzeczy – jednym z najczęściej stosowanych, zob. Jacek L. ŁAPIŃSKI, *Semantyczno-pragmatyczne znaczenie natury*, *Studia Ecologiae et Bioethicae*, t. 6: 2008, s. 107–110; L. BENTON-SHORT, J. R. SHORT, *op.cit.*, s. 4.

rę stworzoną przez społeczeństwo) traktuje się jako antytezę natury<sup>10</sup>, to dychotomia ta, zwłaszcza we współczesnej teorii humanistyki zwróconej w stronę ekologii, uważana jest za podział nieodpowiadający rzeczywistości. Wynika to ze skomplikowanych współczesnych relacji i powiązań między miastem a naturą oraz z konstatacji, że procesy społeczne w miastach nie funkcjonują w oderwaniu od procesów zachodzących w przyrodzie, a warunki życia w mieście istniejące wcześniej lub obecnie były lub są wynikiem przemian nie tylko warunków społecznych, lecz także naturalnych<sup>11</sup>. Przekształcanie i przystosowanie natury do potrzeb zamieszkującej dany teren społeczności stanowiło trwałe zjawisko w przeszłości<sup>12</sup>. Było ono obserwowane w nauce już wcześniej, dlatego powstały terminy „krajobrazu kulturowego” czy „środowiska geograficznego”, określające każde przekształcenie krajobrazu przyrodniczego przez człowieka, także postawione budynki czy wytyczone drogi<sup>13</sup>.

Trudno w tym miejscu powiedzieć, na ile ogrody przydomowe można traktować jako tereny zielone (*green spaces* lub *urban green spaces*). Wynika to nie tylko z faktu, że *green spaces* są pojęciem późniejszym (XIX w.), lecz także dlatego, że choć również jest to intencjonalnie zaprojektowana przez człowieka przestrzeń, to inna była ich geneza. Powstały one bowiem ze względu na gwałtowne, skokowe zabudowywanie miast w okresie industrializacji oraz obawę przed rozprzestrzenianiem się chorób na gęsto zaludnionym terenie przez umożliwienie ludziom zażywania rekreacji, ograniczonej aktywności fizycznej i wypoczynku przez czerpanie przyjemności z kontaktu z naturą, co wiązało się również z potrzebą rozładowywania potencjalnych niepokojów społecznych wynikających z nieprzystosowania ludzi do zurbanizowanego ży-

<sup>10</sup> Jan TYSZKIEWICZ, *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1983, s. 113; Margaret FITZSIMMONS, *The Matter of Nature*, Antipode, vol. 21: 1989, no. 2, s. 108; K. ROZMARYNOWSKA, op.cit., s. 14; L. BENTON-SHORT, J. R. SHORT, op.cit., s. 4.

<sup>11</sup> Kirsten HASTRUB, *Natura jako przestrzeń historyczna*, tł. Sławomir SIKORA, *Polska Sztuka Ludowa – Konteksty*, t. 48: 1994, z. 3–4, s. 12; Alina DRAPPELLA-HERMANDORFER, *Urbanizacja przyrody – przyroda w kompozycji obszarów zurbanizowanych*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. 21: 2008, s. 61; Konrad MICIUKIEWICZ, *Urbanizacja natury. W stronę relacyjnej ekologii miejskiej*, *Przegląd Socjologiczny*, t. 60: 2011, nr 2–3, s. 170; Małgorzata PRACZYK, *Czy historia się ekologizuje? Polska historiografia współczesna wobec natury*, *Historyka. Studia Metodologiczne*, t. 45: 2015, s. 40.

<sup>12</sup> J. TYSZKIEWICZ, op.cit., s. 123.

<sup>13</sup> O problemach definicyjnych podstawowych pojęć zob. Jan TYSZKIEWICZ, *Krajobraz. Przyroda i człowiek*, [in:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, red. Agnieszka BARTOSZEWICZ [et al.], Warszawa 2010, s. 848; Barbara SZULCZEWSKA, *Przyroda, środowisko, krajobraz w planowaniu przestrzennym*, [in:] *Gospodarka i przestrzeń. Prace dedykowane Profesor Danucie Ptaszyckiej-Jackowskiej*, red. Bolesław DOMAŃSKI, Włodzimierz KUREK, Kraków 2009, s. 305–319; o pojęciu środowiska geograficznego zob. *ibid.*, s. 307.

cia<sup>14</sup>. Wiek XIX uznawany jest za moment powstania tego rodzaju kategorii przestrzeni miejskiej, choć *green spaces* można doszukiwać się w miastach europejskich od końca XVII w., a zapewne i wcześniej<sup>15</sup>.

Na potrzeby niniejszego tekstu będą korzystać z pojęć „przyrody”, „elementów przyrodniczych w mieście” lub „elementów przyrodniczych” i będą je odnosić do flory znajdującej się na wydzielonym gruncie, jakim były ogrody.

#### DOLSK

W okresie staropolskim Dolsk leżał w granicach administracyjnych powiatu kościańskiego w województwie poznańskim. Był jednym z dziesięciu miast wchodzących ówczesnie w skład uposażenia biskupów poznańskich. Dokument lokacyjny miasta na prośbę biskupa poznańskiego Jana Doliwy wystawił w 1359 r. król Kazimierz Wielki. Dolsk był stosunkowo przeciętnym ośrodkiem miejskim pod względem wielkości, liczby mieszkańców i znaczenia. Z niesymetrycznie ułożonego względem całego układu urbanistycznego rynku wychodziły trzy główne ulice, kolejne cztery miały znaczenie gospodarczo-komunikacyjne. Poza tym w mieście, otoczonym jakąś formą obwałowania, były jeszcze trzy ulice, dwie za północną i wschodnią parcelą rynkową oraz jedna wiodąca w kierunku południowym. W 1631 r. z Dolska zapłacono podatek od 149 domów, choć nie wiadomo, czy do tej liczby zaliczano również domy znajdujące się na terenie dwóch przedmieść. Nie wiadomo również, ile domów nie zostało objętych podatkiem. Wydaje się jednak, że liczba domów w drugiej połowie XVI w. mogła oscylować wokół tej liczby. Szacunkowa liczba mieszkańców miasta mogła wynosić od 800 do 850, maksymalnie 900 osób. Miasto było centrum parafii i niedużego biskupiego klucza majątkowego, złożonego z miasta i sześciu wsi. W Dolsku znajdował się również dwór biskupa, w którym ten przebywał podczas wizyt w mieście<sup>16</sup>. Wreszcie przeciętność Dolska związana była z typową strukturą zawodowo-społeczną mieszkańców, charakteryzującą się przewagą osób aktywnych w podstawowych branżach spożywczo-usługowymi i mających mniejszy lub większy areal uprawny<sup>17</sup>.

<sup>14</sup> Peter CLARK, *Green Space and the City*, [in:] *Cities and Their Spaces: Concepts and Their Use in Europe*, ed. Michel PAULY, Martin SCHEUTZ, Köln–Weimar–Wien 2014, s. 307–308.

<sup>15</sup> Waclaw OSTROWSKI, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa 1996, s. 208; Peter CLARK, *European Cities and Towns 400–2000*, Oxford 2009, s. 193; P. BORSAY, op.cit., s. 30.

<sup>16</sup> Michał SŁOMSKI, *Dolsk*, [in:] *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. Krzysztof CHŁAPOWSKI, Marek SŁOŃ, opr. Arkadiusz BOREK [et al.], cz. 2: *Komentarz. Indeksy* (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w., t. 4), Warszawa 2017, s. 382, 385–386, 390.

<sup>17</sup> Na ten temat zob. Piotr MIODUNKA, *Demograficzny i gospodarczy potencjał małych miast południowej Polski od końca XVI do początku XIX wieku*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. 78: 2017, s. 146–151.

Należy wspomnieć, że w przeciągu wieków układ urbanistyczny miasta lokacyjnego praktycznie się nie zmienił. Główną zmianą w strukturze układu była budowa w połowie XIX w. drogi z Gostynia do Śremu, której część poprowadzono przez wschodnią część rynku. Jej południową część wytyczono z południowo-wschodniego narożnika, północną zaś poprowadzono na północ od skrzyżowania znajdującego się na tamtejszym przedmieściu. Ponadto Dolsk ominęła rewolucja przemysłowa i nie doszło do charakterystycznego dla urbanizacji XIX i XX w. *urban sprawlu*, choć zabudowa obu przedmieść obecnie jest gęstsza niż kilka stuleci wcześniej. Najbardziej charakterystyczną cechą Dolska było jego położenie geograficzne. Miasto lokacyjne zostało rozmierzone w niecce między dwoma jeziorami: jeziorem Banie (dziś Dolskie Wielkie) na zachodzie i jeziorem Dolskie (dziś Dolskie Małe) na wschodzie<sup>18</sup>. Ponadto na północ i południe od miasta znajdowały się wzgórza morenowe i kemowe, których wysokość wynosiła do 108–110 m n.p.m., podczas gdy samo miasto założono na wysokości ok. 80 m n.p.m.<sup>19</sup> Ukształtowanie terenu i warunki hydrograficzne stanowiły bardzo ważny czynnik wpływający na decyzję o utworzeniu każdego miasta i jego dalsze funkcjonowanie<sup>20</sup>, w tym możliwości rozwoju przestrzennego. Szerszego omówienia wymagałby wpływ położenia Dolska między dwoma jeziorami na rozwój miasta, jak również poszukiwanie możliwych przyczyn zanikania jeziora Dolskie, być może związanego z kumulowaniem nieczystości<sup>21</sup>. Jest to ciekawy problem badawczy, nie podejmuję go jednak w tym tekście.

#### PODSTAWA ŹRÓDŁOWA BADAŃ

Informacje na temat ogrodów przydomowych w Dolsku czerpałem ze źródeł pisanych oraz źródeł kartograficznych. Podstawowe znaczenie miały wzmianki z ksiąg miejskich. Najstarsze zachowane fragmenty pochodzą

<sup>18</sup> Nie oznacza to jednak, że położenie Dolska było wyjątkowe. W Wielkopolsce między jeziorami założono Żnin, Pszczew czy Bnin, w ziemi dobrzyńskiej Skepe, a zakon krzyżacki często lokował w takich miejscach miasta na terenie dzisiejszych Mazur.

<sup>19</sup> Mieczysław BRUST, *Geneza i początki miast w dobrach biskupów poznańskich w Wielkopolsce (XIII–XIV wiek)*, cz. 2, Nasza Przeszość, t. 101: 2004, s. 126–127, 129; M. SŁOMSKI, op.cit., s. 383.

<sup>20</sup> B. GEREMEK, op.cit., s. 633; A. WYROBISZ, *Układ przestrzenny*, s. 164; U. SOWINA, op.cit., s. 7–9.

<sup>21</sup> Hipotezę opieram na analogiach z Konstancją, zob. Paweł CEMBRZYŃSKI, *Zaopatrzenie w wodę i usuwanie nieczystości w miastach stref bałtyckiej i sudecko-karpackiej w XIII–XVI wieku* (Wratslavia Antiqua, t. 14), Wrocław 2011, s. 61, tam dalsza literatura. Przyczyny te mogły mieć podłoże antropogeniczne oraz naturalne. Wydaje się, że pierwsze z nich mogłoby być bardziej prawdopodobne, zważywszy na to, że reszta jezior, jakie znajdują się w Racockim Rowie, nie zmieniła swojej powierzchni w tak dużym stopniu; por. Włodzimierz MARSZELEWSKI, Mariusz PTAK, Rajmund SKOWRON, *Antropogeniczne i naturalne uwarunkowania zaniku jezior na pojezierzu wielkopolsko-kujawskim*, Roczniki Gleboznawcze, t. 72: 2011, nr 2, s. 283–294.

z księgi radzieckiej z lat 1562–1573. Dokładniejsze informacje pojawiają się dopiero w księgach miejskich z pierwszej połowy XVII w., rozpoczynającej się od 1598 r. serii ksiąg radzieckich, a przede wszystkim w księgach ławniczych, zachowanych od 1602 r. Księgi miejskie Dolska znajdują się obecnie w Archiwum Państwowym w Poznaniu<sup>22</sup>. W księgach ławniczych rejestrowano przede wszystkim wpisy uwierzytelniające dokonywane przez mieszczan dolskich transakcje nieruchomościami<sup>23</sup>. W Dolsku handlowano nie tylko domami, lecz także ogrodami, sadami czy polami. Dla odtworzenia przestrzeni miasta najistotniejsze były jednak nie wzmianki o sprzedaży ogrodu położonego poza centrum osadniczym, a opisy nieruchomości będących podmiotem transakcji w samym mieście. O ile pewne elementy formularza wpisów związanych z transakcjami kupna-sprzedaży w Dolsku były stałe, w tym opis przedmiotu sprzedaży i opis jego położenia wobec sąsiadujących nieruchomości, często – choć nie zawsze – z nazwą ulicy<sup>24</sup>, o tyle bardziej szczegółowe określenie przedmiotu transakcji nie należało do tego zbioru. Ogrody mogły „kryć się” w sformalizowanej formule „cum omnibus locis, attinentiis, usufructibus quovis modo ad praefatam domum spectantibus et pertinentibus, ita late, longe et circumferencialiter, prout antiquitus in suis graniciis [sic!] [domus – M.S.] est emensurata”<sup>25</sup>. Niemniej jednak zachowała się pewna liczba zapisów, w których wspomniano o znajdujących się za domami ogrodach. Przedstawię je w dalszej części artykułu. Niezwiązanym bezpośrednio z Dolskiem przykładem wskazującym na zasadność opracowania postawionego tematu na podstawie zapisek transakcji nieruchomości jest datowany na pierwszą połowę XVI w. zapis z wilkierza Chodzieży, innego wielkopolskiego miasta, w którym zastrzeżono, że domy w mieście powinny być sprzedawane razem z ogrodami<sup>26</sup>.

Spośród źródeł kartograficznych podstawowe znaczenie dla badań miał plan miasta sporządzony w latach 1794–1796, którego skalę można oszacować na 1:5355<sup>27</sup>. Jego oryginał się nie zachował, jest jednak znany dzięki dwóm

<sup>22</sup> Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej cyt. APP), Akta miasta Dolska (dalej cyt. AMD), sygn. I 4–6, I 14–19.

<sup>23</sup> Por. Janusz ŁOSOWSKI, *Kancelarie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, Lublin 1997, s. 78–79.

<sup>24</sup> Ibid., s. 114; Mateusz GOLIŃSKI, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 2 (Acta Universitatis Wratislaviensis, t. 2529), Wrocław 2003, s. 10.

<sup>25</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 23.

<sup>26</sup> „Item quilibet volens vendere domum suam non audebit eam vendere absque hortu et hortum absque domo, sub pena 10 marcarum et pro civitate gr. 6”; *Wilkierze miasta Chodzieży z XVI w.*, opr. Witold MAISEL, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 12: 1977, nr 2, s. 181.

<sup>27</sup> Krystyna GÓRSKA, *Pomiary gruntów w Wielkopolsce w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 2: 1956, nr 1, s. 129–130;

wizerunkom. Pierwszy to zamieszczona na szklanej kliszy czarno-biała kopia oryginału, sporządzona przed drugą wojną światową w zakładzie „Fotochemia” Józefa Stachowskiego w Krakowie<sup>28</sup>, przechowywana (wraz z jej skanem) w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk<sup>29</sup>. Drugi wizerunek to odręczny, szkicowy odrys autorstwa Henryka Müncha, który znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu<sup>30</sup>.

Powstanie tego planu wiązać należy z prowadzaną od 1793 r. akcją pomiarową ziem przyłączonych do Prus po drugim rozbiore Rzeczypospolitej. Stworzenie planów dóbr królewskich, kościelnych i miejskich, w planowanej skali 1:5000, związane było z tym, że tego rodzaju dobra miały wpłacać do kasy królewskiej 50% swojego dochodu w postaci podatku<sup>31</sup>. Chociaż nie jest to jeden z planów katastralnych, których wartość w badaniu przedindustrialnej przestrzeni miast jest często podkreślana, zawiera on cechy wystarczające do odtworzenia układu przestrzennego Dolska na potrzeby planów miast w serii *Atlasu historycznego Polski* (dalej: AHP). Plan ten powstał w gruncie rzeczy z tych samych powodów, z jakich powstawały dziewiętnastowieczne plany katastralne: z potrzeby odpowiedniego zinwentaryzowania i wymierzenia działek, z których miano płacić podatek<sup>32</sup>. Wymagało to dokładności w sporządzeniu planu, aby móc oszacować wartość przyszłych wpływów z dóbr należących do króla, Kościoła i miast<sup>33</sup>. Zajmująca się pomiarami klasyfikacyjnymi gruntów na terenie Wielkopolski po drugim rozbiore Krystyna Górską-Gołaską uwagę skupiła przede wszystkim na pomiarach całych domen lub wsi<sup>34</sup>. Tymczasem z początkowego okresu pruskiego w Wielkopolsce zachowało się co najmniej kilka planów podobnych do planu Dolska: Jarocina, Krobi, Kościa-

---

Krystyna GÓRSKA-GOŁASKA, *Pomiary gruntowe w Wielkopolsce: 1793–1861. Studia nad źródłami kartograficznymi Wielkopolski z epoki reform agrarnych*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 33–35; *Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, opr. Maria LEWANDOWSKA, Mieczysław STELMACH, pod kierunkiem Andrzeja TOMCZAKA, Warszawa 1996, s. 69.

<sup>28</sup> Henryk MÜNCH, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946, s. 4.

<sup>29</sup> Zakład Atlasu Historycznego Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk (dalej cyt. IH PAN), szklane kopie Henryka Müncha.

<sup>30</sup> APP, Odrisy i kopie planów miast wielkopolskich H. Müncha, sygn. O.pl.m. 10.

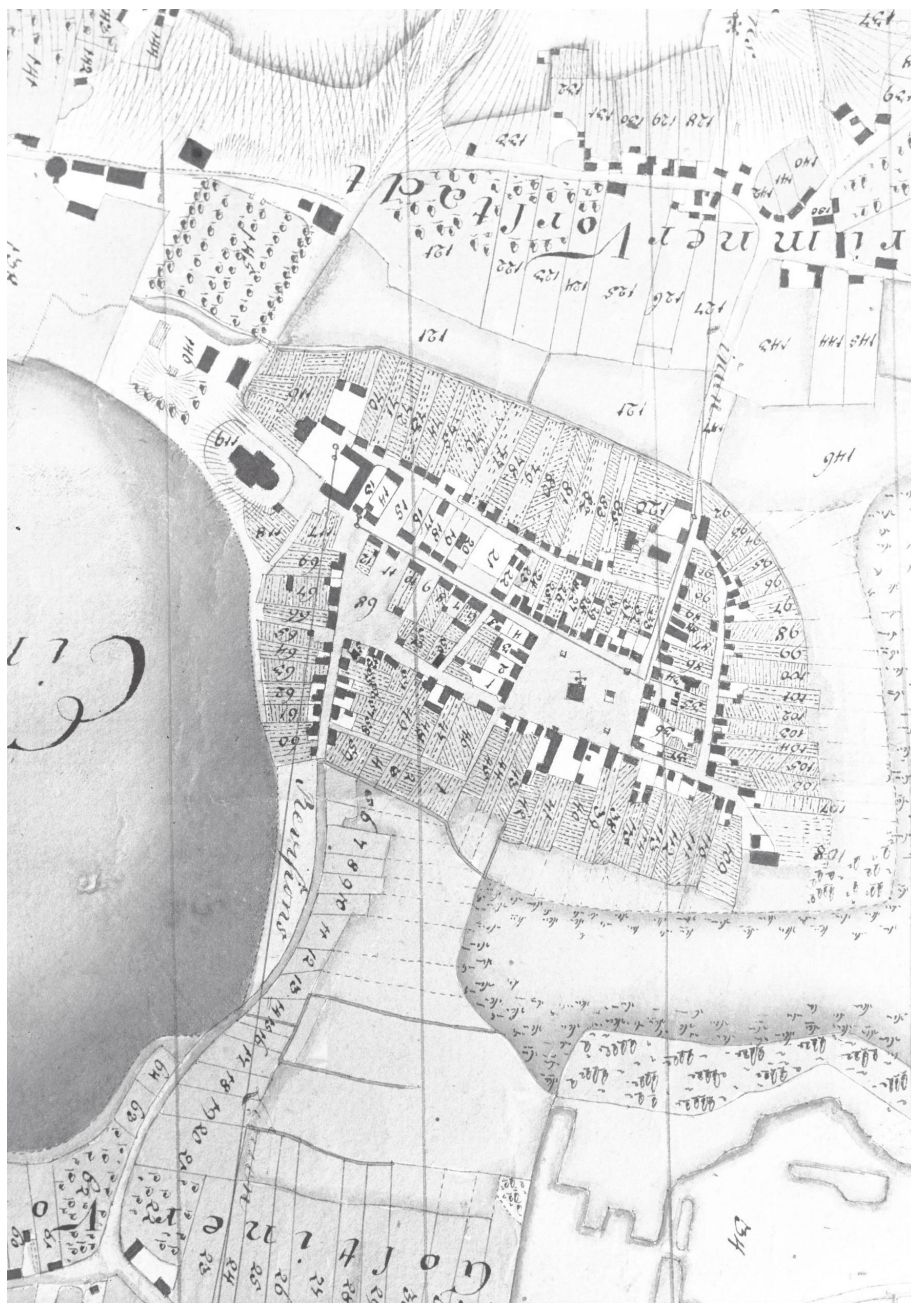
<sup>31</sup> Jan WĄSICKI, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957, s. 136–138; K. GÓRSKA-GOŁASKA, op.cit., s. 6, 34.

<sup>32</sup> Katalin SZENDE, *How far back? Challenges and Limitations of Cadastral Maps for the Study of Urban Form in Hungarian Towns*, [in:] *Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*, hrsg. v. Wilfried EHBRECHT, Köln–Wien–Weimar 2013, s. 153–154. Por. też Keith D. LILLEY, *Mapping the medieval city: Plan analysis and urban history*, Urban History, vol. 27: 2000, no. 1, s. 9–10.

<sup>33</sup> J. WĄSICKI, op.cit., s. 137.

<sup>34</sup> K. GÓRSKA-GOŁASKA, op.cit., s. 6.





Il. 2. Plan Dolska z lat 1794–1796, Zakład Atlasu Historycznego IH PAN,  
szklane kopie Henryka Müncha, sygn. 44

na, Międzychodu czy Wschowy<sup>35</sup>. Choć różnią się one sposobem wykonania, to jednak widać na nich, że parcele tych miast również nie były jednolicie zabudowane, a na tyłach przynajmniej części parcel (w przypadku Krobi czy Międzychodu) także znajdowały się elementy przestrzeni wskazujące na ich użytkowanie ogrodnicze lub rolnicze. Fakt, że odbitka na kliszy z planem Dolska jest czarno-biała, nie pozwala zweryfikować, czy zastosowana na planie kolorystyka odpowiada zleconej 20 V 1793 r. instrukcji dotyczącej zastosowania barw umownych na planach gruntowych<sup>36</sup>. Możliwa jest jednak konstatacja, że przynajmniej część zastosowanych na wizerunku znaków jest zgodna z instrukcją. Mowa o suchych pastwiskach, oznaczanych kolorem fioletowym tła „z złotymi schematycznymi rysunkami trawy w kształcie małych pędzelków”, mokrych pastwiskach na zielonym tle „z czarnymi rysunkami schematycznymi trawy” i ogrodach, kreskowanych na czarno<sup>37</sup>. O ile trudno stwierdzić, czy zalecana kolorystyka rzeczywiście została wykorzystana, o tyle wydaje się, że znaki zamieszczone na planie odpowiadają wspomnianym zaleceniom. Potwierdzałyby to funkcjonowanie na tyłach parcel w Dolsku ogrodów pod koniec XVIII w. Jednak w 1790 r., czyli kilka lat przed sporządzeniem planu, w Dolsku wybuchł jeden z największych pożarów, jakie dotknęły miasto. Ogień zaprószono na rynku i ulicą Kościelną miał dostać się aż do kościoła parafialnego pw. św. Michała<sup>38</sup>. Fakt ten każe nieco ostrożniej spojrzeć na możliwość przeniesienia skartowanego stanu miasta z końca XVIII w. na czasy wcześniejsze. Wzmianki źródłowe z ksiąg miejskich z pierwszej połowy XVII w. mogą jednak potwierdzić założenie, że podobna sytuacja nastąpiła również półtora stulecia wcześniej.

W niniejszym tekście wszelkie odniesienia do źródła kartograficznego, stanowiącego podstawę prac nad rekonstrukcją planu Dolska, związane będą z zachowanym na szklanej kliszy wizerunkiem z lat 1794–1796, zawierającym dokładniejsze informacje niż ręczny odrys wizerunku autorstwa H. Müncha. Dzięki temu, stosując metodę retrogresywną opartą na wykorzystaniu źródeł pisanych z analizowanego okresu oraz późniejszego wizerunku kartograficznego miasta, możliwe było sporządzenie planu Dolska z odtworzeniem układu urbanistycznego na przełomie XVI i XVII w.

<sup>35</sup> Przechowywane w formie szklanych klisz i ich skanów w Zakładzie Atlasu Historycznego IH PAN.

<sup>36</sup> K. GÓRSKA, op.cit., s. 156–159; K. GÓRSKA-GOŁASKA, op.cit., tab. 3: *Zastosowanie znaków i barw umownych na planach gruntowych*.

<sup>37</sup> Ibid.

<sup>38</sup> Witold OLSZEWSKI, *Obrazek historyczny miasta Dolska*, Poznań 2009, s. 114. Być może z tego faktu wynikały przygotowania do odebrania Dolskowi statusu miasta; zob. J. WĄSICKI, op.cit., s. 105.

PRÓBA DEFINICJI UŻYWANYCH POJĘĆ:  
REKONSTRUKCJA/ODTWORZENIE, PLAN MIASTA

Pisząc o odtwarzaniu układu urbanistycznego, mam na myśli całość procesu badawczego, w końcowym efekcie zwizualizowanego w postaci wielkoskalowej mapy historycznej, opracowanej za pomocą współczesnych możliwości kartograficznych przez współczesnego badacza. Celem tego procesu była próba zobrazowania z wykorzystaniem metody retrogresywnej układu przestrzennego miasta, w ramach którego wykonywano funkcje miejskie i zorganizowane było życie codzienne mieszczan<sup>39</sup>. Nie rekonstruowałem zatem źródła historycznego z badanej epoki w postaci mapy dawnej (wizerunku lub planu miasta) ani tym bardziej nie prowadziłem rekonstrukcyjnych prac układu urbanistycznego w samym Dolsku<sup>40</sup>. Przepuszczalnie współczesne przedstawienie na mapie historycznej przestrzeni miasta i jej postrzeganie może w bardzo znaczącym stopniu różnić się od postrzegania krajobrazu miejskiego Dolska przez osoby zamieszkujące miasto na przełomie XVI i XVII stulecia<sup>41</sup>. W dosłownym sensie prowadziłem zatem prace nad odtworzeniem obrazu układu urbanistycznego Dolska na przełomie XVI i XVII w., nie zaś prace nad edycją źródłową<sup>42</sup> lub ochroną zachowanego przekazu kartograficznego.

<sup>39</sup> Tak cele metody retrogresywnej w odniesieniu do badania (ogólnie rzecz ujmując) przestrzeni miast określają Marek KOTER, Mariusz KULESZA, *Zastosowanie metod Conzenowskich w polskich badaniach morfologii miast*, [in:] *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, red. Mariusz KULESZA, Łódź 2008, s. 268–269. O tym, że praktycznie każda mapa historyczna dotycząca okresu staropolskiego oparta jest na zastosowaniu metody retrogresywnej, zob. Bogumił SZADY, *Dawna mapa jako źródło w badaniach geograficzno-historycznych w Polsce*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 66: 2018, nr 2, s. 130.

<sup>40</sup> Z rozumieniem pojęcia „rekonstrukcja” jako odtwarzaniem powstałego w bliższej lub dalszej przeszłości przedmiotu kultury materialnej można spotkać się w pracach konserwatorów, historyków architektury czy urbanistów, np. Maria LUBOCKA-HOFFMANN, *Doktryna konserwatorska a odbudowa miast*, *Studia Elbląskie*, t. 9: 2008, s. 244–245. Definicję rekonstrukcji architektonicznej przytacza Anna KULIG, *Rekonstrukcje architektoniczne – źródła i metody odtworzeń zabytków*, *Czasopismo Techniczne. Architektura*, R. 105: 2008, z. 7–A, s. 76: „Rekonstrukcja definiowana jest jako «przywrócenie (wznowienie) lub odtworzenie obiektu lub jego części w formach historycznych, z wykorzystaniem zachowanych, oryginalnych elementów i detali»”.

<sup>41</sup> O różnicy takiej w kontekście odtwarzania układów przestrzennych miast powstałych na terenie Wysp Brytyjskich w czasach Edwarda I pisze Keith D. LILLEY, *Mapping truth? Spatial technologies and the medieval city: A critical cartography*, *Post-Classical Archaeologies*, vol. 2: 2012, s. 213, 216–217. Niemniej jednak w okresie renesansu powstawały podobne do współczesnych plany miast (np. plan Imoli z 1502 r., autorstwa Leonarda da Vinci), zob. Hilary BALLON, David FRIEDMAN, *Portraying the City in Early Modern Europe: Measurement, Representation, and Planning*, [in:] *The History of Cartography*, vol. 3: *Cartography in the European Renaissance*, part 1, ed. David WOODWARD, Chicago–London 2007, s. 681–687, 689.

<sup>42</sup> Pomijam to, że sam układ przestrzenny miasta bywa traktowany jako źródło historyczne, zob. Karlheinz BLASCHKE, *Wie liest man einen Stadtplan?*, [in:] Karlheinz BLASCHKE, *Stadt-*

Powstała wielkoskalową mapę historyczną (i inne wymienione w tekście) nazywam dalej planem miasta, zgodnie z wykorzystaniem tego terminu przez kartografów do określenia (współczesnego) kartograficznego przedstawienia miasta w dużej skali<sup>43</sup>.

#### PLANY MIAST W SERII *ATLAS HISTORYCZNY POLSKI*

Opisane wyżej działanie podjęto w celach przedstawienia w wielkopolskim tomie AHP na mapie historycznej układu urbanistycznego miasta należącego do instytucji kościelnej. Plany miast stanowią integralną część poszczególnych tomów AHP od początku istnienia serii *Mapy szczegółowe XVI wieku*, pojawiły się także w dwóch wcześniejszych atlasach: województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego i województwa płockiego około roku 1578<sup>44</sup>. Początkowo przedstawiały jedynie stolice opracowywanych województw (bardzo schematycznie Lublin, Starą i Nową Warszawę, Płock, Rawę i Sandomierz), następnie liczbę planów rozszerzono o istotne na danym terenie miasta (Wieluń, Piotrków i Gniezno) lub typowe dla opracowywanego obszaru (Wieliczka czy Pleszew). Plany sporządzane są w skali 1:10 000. Barwami zaznacza się na nich następujące kategorie użytkowania przestrzeni: zabudowę miejską; zabudowę przedmiejską; role; użytki ogrodowo-polne; ogrody; łąki, pastwiska i nieużytki (te trzy elementy oznaczane są jako jedna kategoria), w końcu zabudowę wiejską, jeśli plan obejmuje również podmiejskie wsie. Ponadto zaznaczane są ulice w mieście i drogi wychodzące z miasta oraz hydrografia. Wyróżnia się budynki o szczególnym znaczeniu, głównie kościoły i inne świątynie, ratusze, szpitale, mury i bramy miejskie, młyny i wiatraki, dwory czy folwarki. Plany te wpisują się niejako w Conzenowski schemat morfologiczny, przedstawiając trzy bezpośrednio obserwowalne elementy krajobrazu miasta: układ miasta, typ zabudowy i formy użytkowania terenów miejskich, opracowane na podstawie dwóch głównych rodzajów źródeł: pisanych i kartograficznych<sup>45</sup>. Należy pamiętać, że plany miast w serii AHP rejestrują stan miasta na ok. 1600 r., są więc bardziej statyczne niż plany serii *Atlasu Historycznego Miast Polskich*,

---

*grundriss und Stadtentwicklung. Forschungen zur Entstehung mitteleuropäischer Städte*, hrsg. v. Peter JOHANEK, Köln-Weimar-Wien 1997, s. 193-204; A. WYROBISZ, *Układ przestrzenny*, s. 168.

<sup>43</sup> Wiesław OSTROWSKI, Jacek PASŁAWSKI, *Przedmiot kartografii i jej powiązania z innymi naukami*, [in:] *Wprowadzenie do kartografii i topografii*, red. Jacek PASŁAWSKI, Wrocław 2006, s. 22.

<sup>44</sup> O innych pracach atlasowych, nieobjętych serią *Mapy szczegółowe XVI wieku*, zob. Henryk RUTKOWSKI, *Atlas historyczny Polski*, [in:] *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. Ewa WOLNICZ-PAWŁOWSKA, Włodzimierz ZYCH, Warszawa 2009, s. 115-121.

<sup>45</sup> Michael R. G. CONZEN, *Alnwick, Northumberland: A Study in Town-Plan Analysis*, London 1960, s. 3. Omówienie metody Conzena z uwagami przedstawił K. D. LILLEY, *Mapping the medieval city*, s. 5-30; zob. też M. KOTER, M. KULESZA, *op.cit.*, s. 262.

w których na jednej mapie historycznej zamieszcza się głównie formy użytkowania przestrzeni (w bardziej schematyczny sposób niż na planach map AHP) i etapy rozwoju przestrzennego miasta<sup>46</sup>. Ta statyczność jest w gruncie rzeczy pozorna, gdyż w drugiej połowie XVI w. we wszystkich miastach dochodziło do zmian, których nie jesteśmy w stanie w jakikolwiek sposób zaprezentować: nieużywane działki pustoszały, parcele miejskie i budynki były trawione przez pożary itd.

Przeciętność miasta i jego społeczno-gospodarczy charakter wpłynęły na proces tworzenia planu Dolska. W trakcie prac badawczych pojawił się bowiem problem wynikający nie tylko z próby oddania charakteru społeczno-gospodarczego miasta, lecz także z przyjętej w poprzednich tomach AHP metody odtworzenia układów urbanistycznych miast na planach historycznych. Parcele miejskie oznaczano tam jednym kolorem, co w przypadku Dolska powoduje mylne wrażenie o wysokim stopniu zurbanizowania przestrzeni miasta w analizowanym okresie. Problem ten starałem się wytłumaczyć w tekście komentarza<sup>47</sup>, wymaga on jednak głębszej refleksji. W niniejszym artykule spróbuję omówić tę kwestię dokładniej, aniżeli zostało to uczynione w tekście komentarza w AHP.

#### PRZESTRZEŃ MIAST ŚREDNIOWIECZNYCH I NOWOŻYTNYCH W KONTEKŚCIE OBECNOŚCI ELEMENTÓW PRZYRODNICZYCH

Obecność elementów przyrodniczych w miastach średniowiecznych i nowożytnych nie budzi wątpliwości<sup>48</sup>. W większości miast dochodziło do zróżnicowania w sposobie zagospodarowania w obrębie murów miejskich lub granic miasta, a niezabudowanych miejsc w miastach średniowiecznych i nowożytnych było na ogół dużo<sup>49</sup>. Stopień zabudowania przestrzeni miejskiej zależał od wielu cech, jedną z nich było jego znaczenie. Im ważniejsze miasto, tym więcej ludzi chciało się w nim osiedlać, a wraz z napływem nowych mieszkańców stopniowo zabudowywano dostępne jeszcze wolne miejsce<sup>50</sup>. Ogólnie

<sup>46</sup> Roman CZAJA, *Historical Atlas of Polish Towns: Between Source Edition and the Cartographic Presentation of Research on the History of Towns*, Studia Geohistorica. Rocznik Historyczno-Geograficzny, nr 6: 2018, s. 85–86. Choć K. D. LILLEY (idem, *Mapping the medieval city*, s. 17, przyp. 31), analizując przypadek zeszytu atlasowego poświęconego Coventry, uważa, że również plany w atlasach historycznych miast są „in every sense «static»”.

<sup>47</sup> M. SŁOMSKI, op.cit., s. 387–389.

<sup>48</sup> Waław OSTROWSKI, op.cit., s. 208; Roberta J. MAGNUSSON, *Medieval Urban Environmental History*, History Compass, vol. 11: 2013, no. 3, s. 190.

<sup>49</sup> Przykłady śląskie przedstawił Rafał EYSYMONTT, *Zróżnicowanie form zagospodarowania przestrzeni w murach śląskiego miasta średniowiecznego. Konfrontacja źródeł pisanych i ikonograficznych*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 63: 2015, nr 2, s. 225–239, choć praktycznie pominięto tutaj kwestie przestrzeni użytkowanej rolniczo lub ogrodniczo.

<sup>50</sup> A. BERDECKA, op.cit., s. 66.

uważa się, że im większe miasto, tym mniej przestrzeni *intra muros* dla przyrody<sup>51</sup>. W miastach większych najwięcej wolnej przestrzeni znajdowało się w pobliżu murów miejskich, przy znajdujących się tam domach lub jako tereny rezerwowe pod zabudowę oraz przy ulicach wychodzących z miasta. Trudno było zbudować również stoki czy tereny w sąsiedztwie rzek<sup>52</sup>.

Zabudowa w miastach średnich i małych poza parcelami rynkowymi najczęściej nie była zwarta. Budynki były otoczone ogrodami i innymi zabudowaniami kojarzonymi z typowo wiejskim krajobrazem, takimi jak stodoły czy chlewy, a niejednokrotnie elementy zabudowy płynnie przechodziły w przestrzeń otaczającą miasto<sup>53</sup>. Zgodnie z przywilejem lokacyjnym dla piętnastowiecznego Pucka ogrody miały znajdować się poza miastem, ale funkcjonowały one również wewnątrz murów, głównie w południowej części ośrodka<sup>54</sup>. W śląskiej Trzebnicy w okresie nowożytnym wspomina się o ogrodach wewnątrz obwałowań miejskich, a jeszcze do XIX w. duża część miasta nie była zabudowana<sup>55</sup>.

Wzmianki o elementach przyrodniczych w miastach z okresu średniowiecza lub nowożytności są na ogół skromne. Tak jest w przypadku Dolska. Transakcje kupna-sprzedazy gruntów użytkowanych jako ogrody, sady czy pola wskazują na to, że kultywowane przez człowieka obszary terenu zawierające w sobie elementy natury stanowiły składowy element przestrzeni miasta, rozumianej jako miasto właściwe i obszar rozciągający się do granic patrymonium miejskiego. Można domniemywać, że dla mieszkańców miasta przyro-

<sup>51</sup> Tak np. Waław OSTROWSKI, op.cit., s. 208; a ostrożniej U. SOWINA, op.cit., s. 108.

<sup>52</sup> Waław OSTROWSKI, op.cit., s. 208; J. SCHOFIELD, op.cit., s. 74; Christian REINICKE, *Nutzungsformen der Agrarwirtschaft in rheinischen Städten des Spätmittelalters und frühen Neuzeit*, [in:] *Ackerbürgertum und Stadtwirtschaft. Zu Regionen und Perioden landwirtschaftlich bestimmten Städtewesen im Mittelalter. Vorträge des gleichnamigen Symposium vom 29. März bis 1. April 2001 in Heilbronn*, hrsg. v. Kurt-Urlich JÄSCHKE, Christhard SCHRENK, Heilbronn 2002, s. 137–138; Katarzyna HODOR, *Zieleń i ogrody w krajobrazach miast (cz. 1, do XVIII w.)*, Czasopismo Techniczne. Architektura, R. 109: 2012, z. 19/6–A, s. 10.

<sup>53</sup> Katrin KELLER, *Ackerbürger in sächsischen Städten an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*, [in:] *Ackerbürgertum und Stadtwirtschaft. Zu Regionen und Perioden landwirtschaftlich bestimmten Städtewesen im Mittelalter. Vorträge des gleichnamigen Symposium vom 29. März bis 1. April 2001 in Heilbronn*, hrsg. v. Kurt-Urlich JÄSCHKE, Christhard SCHRENK, Heilbronn 2002, s. 119; L. BENTON-SHORT, J. R. SHORT, op.cit., s. 20.

<sup>54</sup> Cezary KARDASZ, *Przestrzeń, społeczeństwo i gospodarka późnośredniowiecznego Pucka w świetle źródeł pisanych*, [in:] *Puck. Kultura materialna małego miasta w późnym średniowieczu*, red. Michał STARSKI, Warszawa 2017, s. 78.

<sup>55</sup> Rafał EYSYMONTT, *Miasto i jego zabudowa*, [in:] *Trzebnica*, opr. Rafał EYSYMONTT, Marta MŁYNARSKA-KALETYNOWA, Jerzy ROZPĘDOWSKI, przy współpracy Krzysztofa DEMIDZIUKA, Adama ŻURKA (Atlas Historyczny Miast Polski, t. 4/3), Wrocław 2003, s. 9; Rafał EYSYMONTT, Adam ŻUREK, *Rozwój miasta w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym*, [in:] *ibid.*, s. 11.

da stanowiła dość oczywisty element jego przestrzeni oraz własnej codzienności, choć różny jakościowo w stosunku do przyrody poza miastem oraz do materialnych wytworów działalności człowieka w postaci budynków. Na podstawie zapisów źródłowych można odnieść wrażenie, że mieszczenie traktowali przyrodę w mieście wyłącznie w sposób gospodarczy i użytkowy<sup>56</sup>. Trudno na podstawie wpisów do ksiąg miejskich mówić o takich kategoriach, jak odczuwanie estetyczne przyrody przez mieszczan czy świadomość ekologiczna mieszkańców. Być może w przypadku większych miast, takich jak Poznań, można by doszukiwać się elementów takich działań, które dzisiaj kojarzą się z ochroną środowiska, choć trudno jednoznacznie oddzielić je od działań mających na celu poprawienie stanu higieny w mieście<sup>57</sup>.

Obecność przyrody w miastach i traktowanie jej jako składowy element przestrzeni miejskiej sugerują również pochodzące z okresu od XVI do XVIII w. wizerunki miast w formie planów perspektywicznych z lotu ptaka<sup>58</sup>. Wydaje się, że badacze najczęściej odwołują się do wizerunków miast zamieszczonych w *Civitates orbis terrarum* Brauna i Hogenberga, zdecydowanie jednym z najpopularniejszych atlasów miejskich nowożytności. Warto jednak pamiętać, że podobne w formie i treści wizerunki miast powstawały w ca-

---

<sup>56</sup> Henryk SAMSONOWICZ, *Z badań nad kancelarią małych miast w Polsce w XV wieku*, Miscellanea Historico-Archivistica, t. 1: 1985, s. 250. Założenie takie korelowałoby z obserwowaną w myśli nowożytnej tendencją do oddzielenia człowieka od świata przyrodniczego i traktowania przyrody jako rezerwuaru materiałów niezbędnych dla jego funkcjonowania w świecie; zob. Anita GANOWICZ-BĄCZYK, *Wpływ nowożytnego antropocentryzmu na relację człowieka do przyrody. Część pierwsza*, Studia Ecologiae et Bioethicae, t. 9: 2011, z. 1, s. 9–27. Rodzi się tu pytanie, czy poglądy te znajdowały swoich odbiorców w miastach takich jak Dolsk.

<sup>57</sup> Mam tu na myśli np. zakaz czyszczenia przez garbarzy poznańskich skór w rzece lub fosie miejskiej z 1632 r.; zob. *Wilkieże poznańskie*, cz. 2: *Handel, rzemiosło i rolnictwo*, opr. Witold MAISEL, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 95, nr 161. Zob. też P. CEMBRZYŃSKI, op.cit., s. 19, 41, 60–61.

<sup>58</sup> Plany perspektywiczne nie były jedyną formą przedstawień miejskich, ale dla moich rozważań stanowią formę najbardziej interesującą. Kategoryzację i charakterystykę planów miast z epoki nowożytnej podają: David BUISSERET, *Introduction*, [in:] *Envisioning the City: Six Studies in Urban Cartography*, ed. David BUISSERET, Chicago–London 1998, s. IX–XIII; H. BALLON, D. FRIEDMAN, op.cit., s. 680–704. Na temat tych nowożytnych wizerunków miast zob. m.in. Lucia NUTI, *The Perspective Plan in the Sixteenth Century: The Invention of a Representational Language*, The Art Bulletin, vol. 76: 1994, no. 1, s. 105–128; Bram VANNIEUWENHUYZE, Elien VERNACKT, *The Digital Thematic Deconstruction of Historic Town Views and Maps*, [in:] *Portraits of the City: Representing Urban Space in Later Medieval and Early Modern Europe*, ed. Katrien LICHTERT, Jan DUMOLYN, Maximiliaan P. J. MARTENS, Turnhout 2014, s. 9–31. Warto zauważyć, że praktycznie żaden z wymienionych autorów nie poświęcił uwagi analizie elementów przyrody wewnątrz miast, skupiając się na przedstawieniach budynków czy wiarygodności oddania sieci ulic.

łej nowożytnej Europie<sup>59</sup>. Przyrodę oznaczono również na innych planach i wizerunkach miast, zarówno tych wielkich i dużych, takich jak Antwerpia (1565)<sup>60</sup>, Brunszwik (1606)<sup>61</sup> czy Monachium (1642)<sup>62</sup>, jak i małych: Nowej Soli (ok. 1750)<sup>63</sup> i Trzebnicy (przed 1774)<sup>64</sup> na Śląsku (oba autorstwa Fryderyka Bernarda Wenera), a także Chełmna w Prusach (lata 1776–1779)<sup>65</sup>. Problematyka tych przedstawień jest szeroka i mogłaby stanowić podstawę do napisania osobnego artykułu. Nie rozwijając tej tematyki nadmiernie, można chyba założyć, że umieszczanie elementów przyrody *extra muros* na wizerunkach miast nie wynikało tylko z konwencji przyjętej przez autora wizerunku, ale musiało w jakiś sposób odpowiadać odczuwaniu przestrzeni miejskiej przez współczesnych, zarówno twórców portretów miast, jak i ich odbiorców<sup>66</sup>. Nie chodzi tu o dokładność oddania elementów przestrzeni związanych z naturą, ale o fakt ich oddania w ogóle.

Ten krótki ekskurs dotyczący wizerunków miast zamieściłem z dwóch powodów: po pierwsze, potwierdza on to, co przekazują skąpe wzmianki ze źródeł pisanych o tym, że przyroda w mieście *intra muros* była obecna; po drugie, uzasadnia podjęcie próby zniuansowania wizerunku przestrzeni miasta na mapie historycznej.

<sup>59</sup> James ELLIOT, *Braun & Hogenberg and after: The town plans of the 17<sup>th</sup> century*, <https://www.bl.uk/picturing-places/articles/braun-and-hogenberg-and-after-the-town-plans-of-the-17th-century> [dostęp z 7 XII 2018 r.].

<sup>60</sup> Mapa Antwerpii autorstwa Wirgiliusza Bolończyka z 1565 r., przechowywana w Muzeum Plantin-Moretus w Antwerpii, <https://artsandculture.google.com/asset/map-of-antwerp/YQFeSOqJwkhQaw> [dostęp z 18 XII 2018 r.].

<sup>61</sup> *Braunschweig*, hrsg. v. Daniel STRACKE (Deutscher Historischer Städteatlas, Bd. 4), Münster 2014, Tafel 2.1: *Vogelschauplan, 1606*. Zob. też *ibid.*, s. 31 (krótki opis widoku).

<sup>62</sup> Widok z lotu ptaka autorstwa Matthäusa Meriana, zamieszczony w *Topographia Bavariae*, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Muenchen\\_merian.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Muenchen_merian.jpg) [dostęp z 8 XII 2018 r.].

<sup>63</sup> *Nowa Sól. Neusalz*, opr. Hans-Jürgen KLINK, Jolanta RUSINOWSKA-TROJCA (Historyczno-topograficzny atlas miast śląskich = Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte, t. 4), Marburg 2013, s. 13.

<sup>64</sup> *Trzebnica*, opr. Rafał EYSYMONTT, Marta MŁYNARSKA-KALETYNOWA, Jerzy ROZPĘDOWSKI, przy współpracy Krzysztofa DEMIDZIUKA, Adama ŻURKA (Atlas Historyczny Miast Polski, t. 4/3), Wrocław 2003, karta 6: *Trzebnica. Widok miasta i klasztoru z lotu ptaka, przed 1774*.

<sup>65</sup> *Chełmno*, opr. Zenon Hubert NOWAK, Zenon KOZIEŁ (Atlas historyczny miast polskich, t. 1/3), Toruń 1999, karta 8: *Chełmno. Plan miasta z lat między 1776–1779*.

<sup>66</sup> Zob. L. NUTI, *op.cit.*, s. 108–109, przyp. 21, przytoczony cytat Georga Brauna z wstępu do trzeciej części *Civitates* wskazującej, że traktował on place (*aree*) jako integralną część miasta, którą należy przedstawić odbiorcy: „Ea forma exhibeantur, quae vicus omnes, plateas, aedificia, areas spectatori manifeste ob oculos ponat”. Owe *areas* zostały przetłumaczone przez Lucję Nuti jako *empty spaces*. Innymi słowy, stosowano kody kulturowe, pomagające odbiorcy w odpowiedniej percepcji dzieła; zob. Peter BURKE, *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, tł. Justyn HUNIA, Kraków 2012, s. 56.



## DZIAŁKA MIEJSKA A OGRÓD

Przestrzeń miejska była różnorodnie zagospodarowana, ale dość precyzyjnie podzielona. Jej podstawowy element tworzyły parcele. W miastach średnich i małych ogrody bardzo często tworzyły z zabudowaniami mieszkalnymi jedną działkę siedliskową.

Usytuowanie ogrodów względem zabudowań mogło być dwojakie. Powiązane z częścią mieszkalną znajdowały się albo w dalszej części miasta pod murami lub, co było chyba częstsze, *extra muros*, na terenie patrymonium jako strefa między miastem a rolami, albo tuż obok zabudowań działki siedliskowej, tworząc z nimi działkę siedliskowo-ogrodową<sup>67</sup>. Na ogół ogrody wewnątrz miasta były mniejsze niż te na zewnątrz<sup>68</sup>.

Przestrzeń zajmowana przez ogrody nie była stała, gdyż mogło dochodzić do zabudowywania części lub całego terenu pojedynczej parceli, jak i większego obszaru miasta. W przypadkach lepiej rozpoznanych dla ośrodków zakładanych w XVI–XVIII w. ogrody stanowiły rezerwę przestrzenną dla planowanego przez właściciela nowo lokowanego miasta rozwoju miasta w przyszłości<sup>69</sup>. Wpływ na zabudowę działki miał również budulec użyty do konstrukcji budynków. W miastach średnich i małych najczęściej było to drewno, przez co łatwiej dochodziło do zmian w zagospodarowaniu przestrzennym parceli, zarówno poprzez jej zabudowywanie, jak i pustoszenie wskutek opuszczenia działek lub pożarów<sup>70</sup>.

Analiza struktury zagospodarowania przestrzennego parcel miejskich dotyczyła głównie późnośredniowiecznych miast śląskich, a ostatnio również piętnastowiecznego Pucka. Cezary Buśko na przykładzie śląskich ośrodków wskazał, że parcela mieszczańska nie była jednorodnie zabudowana i wydzielił jej pięć stref użytkowych. Jako piątą część parceli wymienił strefę ogrodową, wykorzystywaną przez mieszkańców na użytek samodzielnego uprawiania podstawowych warzyw i/lub owoców, choć podkreślał, że dotyczyło to głównie mniejszych miast bez obwarowań<sup>71</sup>. Z kolei Michał Starski, na podstawie przeprowadzonych analiz w Pucku, wskazał trzy podstawowe części działki

<sup>67</sup> Ignacy F. TŁOCZEK, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955, s. 33; A. BERDECKA, op.cit., s. 50, 78, 82, 85, 88; G. WRÓBLEWSKA, op.cit., s. 213–214, 217; U. SOWINA, op.cit., s. 108.

<sup>68</sup> C. REINICKE, op.cit., s. 140.

<sup>69</sup> G. WRÓBLEWSKA, op.cit., s. 215–216.

<sup>70</sup> Ignacy F. TŁOCZEK (idem, op.cit., s. 55) zaznacza jednak, że pożary i zniszczenia wojenne powodowały krótkotrwałe zmiany w strukturze gospodarczej miasta; A. BERDECKA, op.cit., s. 66–67; Bohdan BARANOWSKI, *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1975, s. 17; C. REINICKE, op.cit., s. 140–141.

<sup>71</sup> Cezary BUŚKO, *Stan badań nad parcelą mieszczańską w średniowiecznych miastach śląskich*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 43: 1995, nr 3, s. 348.

w tym mieście: frontową, gospodarczą i tylną. W tej ostatniej zaobserwowane zostały m.in. ogrody lub wybiegi dla zwierząt<sup>72</sup>.

Podział działki na trzy lub pięć części użytkowych jest podziałem modelowym i nie zawsze funkcjonował dokładnie w ten sposób. Zagospodarowanie parcel nie zależało od jednego czynnika. Najważniejszymi były wielkość działki oraz codzienne zajęcia jej mieszkańców. Zależność między rozmiarem działki a organizacją przestrzeni wydaje się oczywista – im głębsza działka, tym łatwiej zlokalizować na niej wszystkie wymienione elementy, w tym ogrody<sup>73</sup>. Struktura mieszkalno-ogrodowa siedliska oddaje także charakter społeczno-zawodowych działań jej mieszkańców, a przez to całego miasta<sup>74</sup>. W literaturze uznaje się, że im dłuższe działki w mieście, tym bardziej było ono nastawione na rolnictwo i miało słabo wykształcony układ blokowy, nieregularny plan wynikający najprawdopodobniej z wcześniejszego zagospodarowania terenu<sup>75</sup>.

#### OGRODY W DOLSKU – PRZYKŁADY ŹRÓDŁOWE

Informacje o ogrodach leżących na tyłach domów w Dolsku przekazują zapiski z ksiąg miejskich w postaci wpisów związanych z transakcjami kupna-sprzedaży nieruchomości czy zabezpieczaniem na nieruchomościach pożyczek. Wybrałem z nich te, które wskazują również na wielkość działki<sup>76</sup>.

W dniu 30 IV 1624 r. Jan Poznańczyk *alias* Pasternak sprzedał Jakubowi Sałacie „domum suum propriam [...] in circulo Dolscensi [...] ita late longe et circumferencialiter prout antiquitus in suis graniiciis usque ad lacum dictum Dolsko est emensurata”<sup>77</sup>, a 10 V 1642 r. Ludwik Janczy sprzedał dom „in circulo fori na gruncie mieyskim nad Dolskim ieziozem lezacy”<sup>78</sup>. Informacje te dotyczą parcel<sup>79</sup> znajdujących się w południowej pierzei rynku dolskiego, za którą nie było innych zabudowań mieszkalnych. Jezioro Dolskie było grani-

<sup>72</sup> Michał STARSKI, *Zagospodarowanie parceli mieszczańskich w późnośredniowiecznym Pucku. Dom i jego zaplecze*, [in:] *Puck. Kultura materialna małego miasta w późnym średniowieczu*, red. Michał STARSKI, Warszawa 2017, s. 404, 407. Podobny podział parceli podała wcześniej A. BERDECKA, op.cit., s. 62, 72, opierała się ona jednak głównie na materiałach kartograficznych.

<sup>73</sup> Urszula SOWINA, *Średniowieczna działka miejska w świetle źródeł pisanych*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 43: 1995, nr 3, s. 330.

<sup>74</sup> G. WRÓBLEWSKA, op.cit., s. 214; M. STARSKI, op.cit., s. 387, 394.

<sup>75</sup> A. BERDECKA, op.cit., s. 76, 88; G. WRÓBLEWSKA, op.cit., s. 217.

<sup>76</sup> Wzmianki o zmianach w długości parcel są nieliczne. Niemniej jednak 13 II 1643 r. przy sprzedaży przez Grzegorza Kępczyka domu przy ulicy Wodnej Wojciechowi Sarnowskiemu zastrzeżono, że przedmiotem transakcji jest działka wymierzona „podług dawnego wygraniczenia s postępkami iednak miastu przynależącemi”; APP, AMD, sygn. I 19, f. 40.

<sup>77</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 23.

<sup>78</sup> APP, AMD, sygn. I 19, f. 27.

<sup>79</sup> Utożsamianie działki miejskiej z domem, który na niej stał, było często praktyką; zob. U. SOWINA, *Średniowieczna*, s. 328. Podobnie na Węgrzech; zob. Katalin SZENDE, *Some Aspects of Urban Landownership in Western Hungary*, [in:] *Power, Profit and Urban Land: Landowner-*

cą również innej działki. Dnia 26 III 1624 r. Małgorzata Spinalina w towarzystwie Jakuba Kapusty i Stanisława Piątka sprzedała Jakubowi Kozubkowi „domum [...] in platea Starydwor dicta [...] cum omnibus ad prefatam domum attinentiis [...] et horto a poste domus ad lacum Dolsko extendente”<sup>80</sup>. W dniu 3 X 1608 r. doszło do sprzedaży domu na ulicy Stary Dwór, który to dom opisano jako rozciągający się „ad lacum dictum Dolsko, ita late, longe circumferentialiterque, prout descripta domus eiusque tota hereditas in quatuor suis metis et limitibus ab antiquo est emensurata et elimitata [...] una cum horto et plano loco eidem domui adiacente”<sup>81</sup>. Podobnego formularza użyto w zapisie transakcji kupna-sprzedaży domu na tej samej ulicy, datowanej na 6 X 1608 r., czyli trzy dni później. O ile wspomniano, że dom rozciąga się do jeziora Dolskie, o tyle brakuje informacji o ogrodzie na tyłach domu<sup>82</sup>.

Jednak długość działki siedliskowo-ogrodowe nie rozciągały się tylko do jeziora Dolskie. Dnia 25 IX 1647 r. Anna Suchoryjewa w testamencie przekazała „dom mieszkania swego w Kozi ulicy na gruncie mieyskim z przyległym ogrodkiem do przykopu” Annie Kosmowskiej i potomkom śp. Jadwigi Gradziny, siostry Anny Suchoryjewny<sup>83</sup>. Chodzi tu o północną część miasta lokacyjnego. Również w kierunku jeziora Banie rozciągały się ogrody zabudowań z ulicy Gostyńskiej, choć z racji ich położenia działki te nie były już tak głębokie. Dnia 14 II 1638 r. Jan Malewczyk sprzedał Grzegorzowi Narwanemu „pustki rzeczone Nagniecinskie na gruncie mieyskim leżące w ulicy ku Gostyniowi [...] z ogrodkiem za nim będącym asz do jeziora”<sup>84</sup>.

Ponadto zachowało się kilka wzmianek o ogrodach na tyłach domów bez dodanych opisów dotyczących długości czy granicy parcel. Jakub Pieprzyk 31 VII 1634 r. sprzedawał dom na ulicy Gostyńskiej Elżbiecie Kozdebczynie „z ogródkiem w tyle leżącym”<sup>85</sup>. Dnia 14 XI 1614 r. Sebastian Oczko sprzedał Błażejowi Waniędze dom „in platea Gostin versus decente [...] una cum horto penes domum”<sup>86</sup>. W dniu 23 IV 1637 r. Jan Nowak sprzedał Marcinowi Szyszce dom „leżący w ulicy Wodny ku Gostyniowi [...] y z ogrodem przy nim leżącym”<sup>87</sup>. Z kolei 26 X 1638 r. Marcin płóciennik sprzedał Janowi Torbie *alias* Gutowi dom „ze wszystkimi przyległościami do tego domu należącymi, iako

---

*ship in Medieval and Early Modern Northern European Towns*, ed. Finn-Einar ELIASSEN, Geir Atle ERSLAND, Aldershot 1996, s. 147.

<sup>80</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 13.

<sup>81</sup> APP, AMD, sygn. I 17, f. 236.

<sup>82</sup> APP, AMD, sygn. I 17, f. 238.

<sup>83</sup> APP, AMD, sygn. I 19, f. 175.

<sup>84</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 362.

<sup>85</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 265.

<sup>86</sup> APP, AMD, sygn. I 17, f. 440.

<sup>87</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 338.

z ogrodem przy tymże domie leżącym, co wicią przywiązano abo gwoździem przybito” itd., a sam dom położony był przy ulicy Wodnej<sup>88</sup>.

Trzeba zauważyć, że podane przykłady dotyczą parcel, które znajdowały się w zewnętrznej części przestrzeni miejskiej. Za nimi nie rozciągało już się właściwe miasto, choć tylko parcela z ulicy Koziej, położona w północnej części miasta lokacyjnego, nie była ograniczona którymś z dolskich jezior. Ogrody na tych parcelach tworzyły coś na kształt I strefy w rozumieniu teorii stref rolniczych Johanna Heinricha von Thüнена, która została zmodyfikowana przez Franza Irsiglera tak, aby przystawała do warunków średniowiecznego miasta. Owa strefa I stanowiła rodzaj pasa ogrodów wokół miasta<sup>89</sup>. Sytuacja taka koresponduje z konstatacjami zawartymi w literaturze przedmiotu, dotyczącymi lokalizowania i funkcjonowania ogrodów użytkowanych przez mieszczan *intra muros* wzdłuż murów miejskich.

Na planie Dolska z lat 1794–1796 część parcel, które od tyłu graniczą z innymi ulicami, również oznaczono jako mające ogrody za domami.

Praktycznie wcale nie podkreślano przy domach rynkowych obecności ogrodów. Wzmianki o nich są sporadyczne, choć domy usytuowane w pierzejach rynkowych często podlegały sprzedaży. Jednym z niewielu wyjątków jest wzmianka o dokonanej 22 XI 1633 r. sprzedaży domu „z ogródkiem przy tymże domie leżącym, który to dom pomieniony leży [...] w rynku z obu dwu stron iako ziedny strony ulice mieyski idąc ku Gostyniowi, a zdrugi strony iako domu pana Jakuba Cichowskiego<sup>90</sup>. Jeśli przyjąć, że jest to dom narożny przy ulicy identyfikowanej jako Wodna, wtedy znajdowałby się on w zachodniej pierzei rynku. Dnia 28 VII 1634 r. Ludwik Janczy sprzedał Jakubowi Pieprzykowi „dom swoy własny [...] tak szeroko y długo, iako zdawna wygraniczony y wymierzony iest z podworkiem y z ogródkiem za okny”, który również leżał przy rynku, w jego północnej pierzei<sup>91</sup>. Również 24 X 1624 r. w przy-

<sup>88</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 226.

<sup>89</sup> Franz IRSIGLER, *Bündelung von Energie in der mittelalterlichen Stadt. Einige Modellannahmen*, Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte, Bd. 41: 1991, s. 309–311, model na s. 310.

<sup>90</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 248–249.

<sup>91</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 262–263. Ludwik Janczy w latach trzydziestych i czterdziestych XVII w. był właścicielem dwóch domów rynkowych. Lokalizacja domu usytuowanego w północnej pierzei rynku wynika z rekonstrukcji sąsiedztw. W 1627 r. Katarzyna Bułkowska zapisała oprawę Łukaszowi, drugiemu mężowi, na domu „idac ku Szremowi na rogu podle domu Pawła Kapusty” (APP, AMD, sygn. I 18, f. 130), a w 1633 r. na tym samym domu „w rynku, z iedną strony ulice idąc ku bramie Sremski, a zdrugą stronę domu pana Ludwika Janczego” (APP, AMD, sygn. I 18, f. 249–250) tenże Łukasz Bułkowski zapisał oprawę Zofii, swojej kolejnej żonie. Ludwik Janczy w 1633 r. kupił od Jakuba Kapusty (dziedzica po zmarłej siostrze, Annie Kapuścińce, przypuszczalnie żonie wspomnianego w 1627 r. Pawła Kapusty) dom zwany Kapuściński, leżący „z iedny strony domu Łukasza Bulkoskiego w rynku, a z drugi strony domu Jana Gładysza” (APP, AMD, sygn. I 18, f. 238).

padku domu przy ulicy Śremskiej wspomniano o ogrodzie na tyłach („et horto aposte prefatae domus”)<sup>92</sup>. Dom ten znajdował się przy bramie miejskiej w kierunku Śremu, być może więc wzmianka o ogrodzie na tyłach domu wynikała z faktu, że parcela ta nie była od tyłu ograniczona ulicą Stary Dwór. Niemniej podczas sprzedaży tego domu 18 IX 1627 r. o ogrodzie już nie wspomniano<sup>93</sup>.

W księgach miejskich znajdują się również wzmianki o transakcjach dotyczących domów z ogrodami, lecz obie nieruchomości znajdowały się w różnych miejscach. W dniu 2 X 1637 r. kołodziej Szymon kupił dom na ulicy Kościelnej wraz z ogrodem rozciągającym się w kierunku wsi Ostrowieczno<sup>94</sup>. Z kolei 27 X 1640 r. Jan Szerszeń, pełnomocnik Reginy Bixanówny, córki zmarłego Wojciecha Bixana, sprzedał dom z ogrodem Pawłowi Rosie. Dom zlokalizowany był przy ulicy Kościelnej, a ogród określono jako leżący „przy bruku ku Gostyniowi”<sup>95</sup>. W przypadku tego domu, który trzykrotnie w ciągu kilkunastu lat zmieniał właścicieli, zawsze wspomniano osobno o domu i ogrodzie rozciągającym się w kierunku Gostynia<sup>96</sup>. Gdy 30 III 1634 r. Zuzanna Orleszkówna, żona Błażeja Sobkowica, przekazywała dom w rynku, przekazała również dwa ogrody, jeden leżący na południe od miasta – w kierunku Gostynia, a drugi położony przy zachodniej granicy miasta na północ od jeziora Banie<sup>97</sup>. Także przy sprzedaży nieruchomości na innej ulicy – Stary Dwór – wspomniano o ogrodzie, który należał do dziedziny sprzedawanego domu, ale zlokalizowany był w innym miejscu<sup>98</sup>.

Ogrody były wspomniane również przy określaniu sąsiedztw znajdujących się w obrębie miasta nieruchomości, które podlegały sprzedaży, oraz tych, na których zabezpieczano pożyczki i zapisywano czynsze. Najwięcej takich wzmianek o położeniu przy ogrodzie z jednej strony lub między dwoma ogrodami odnotowano w przypadku domów przy ulicy Stary Dwór<sup>99</sup>, czyli we wschodniej części miasta, ale także w przypadku domów przy ulicy Koziej, Garncarskiej<sup>100</sup> (północna część miasta) i Gostyńskiej<sup>101</sup>.

Wzmiankowano również lokalizowane przy ulicach ogrody, które podlegały transakcjom. Dnia 14 V 1636 r. na ogrodzie przy ulicy Koziej Wawrzy-

<sup>92</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 37.

<sup>93</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 128.

<sup>94</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 354.

<sup>95</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 399–400.

<sup>96</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 266 (7 VIII 1634); APP, AMD, sygn. I 19, f. 45 (18 III 1643), 120–121 (27 VI 1646).

<sup>97</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 256.

<sup>98</sup> APP, AMD, sygn. I 19, f. 18 (12 II 1642), 255–256 (4 VIII 1653).

<sup>99</sup> APP, AMD, sygn. I 5, f. 81, 122–123; APP, AMD, sygn. I 17, f. 238; APP, AMD, sygn. I 18, f. 336–337; APP, AMD, sygn. I 19, f. 37.

<sup>100</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 214, 225; APP, AMD, sygn. I 19, f. 16, 177, 259–260.

<sup>101</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 358.

niec Mucha zabezpieczył pożyczkę 30 grzywien od Adama wolarza<sup>102</sup>. Z kolei 9 III 1640 r. ogród również położony przy ulicy Koziej został sprzedany przez Stanisława Grędę Maciejowi Głogowemu<sup>103</sup>. Co więcej, 30 I 1637 r. Wojciech Sobocki zabezpieczył pożyczkę od tego samego Adama wolarza „in horto suo [...] iacenti in fundo civili in medio fori una ex parte famati Ludovici Jancy domus, altera vero ex parte domus Margarethae Bassałycka”<sup>104</sup>.

W niniejszym artykule wskazano możliwie jak najwięcej wzmianek o sytuowaniu ogrodów na tyłach domów. Zapisanych transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości lub zabezpieczania na nich pożyczek jest jednak dużo więcej. Rodzi się pytanie, dlaczego w wymienionych przypadkach zaznaczono istnienie ogrodu? Można przypuszczać, że była to próba zabezpieczenia przez kupującego nieruchomość w postaci oznaczenia i doprecyzowania wszystkich elementów działki będącej przedmiotem transakcji. Na ogół formularze transakcji zawierały klauzule zabezpieczające przede wszystkim interesy nabywcy, więc może takie dookreślenie również spełniało tę funkcję. Zresztą dokumentacja w księgach miejskich stanowiła dowód prawny stanu posiadania, więc może tym bardziej niektórym zależało na dokładniejszym opisanu przedmiotu nieruchomości. Przypuszczenie, że poza stronami dokonującymi kupna lub sprzedaży nieruchomości treść wpisów znana była jeszcze chyba tylko urzędnikom miejskim, również może stanowić asumpt do stwierdzenia, że to któraś ze stron, głównie ta kupująca, była zainteresowana dokładnym oznaczeniem nabywanej nieruchomości. Osobami, przed którymi chciano zabezpieczyć swoje prawa do nieruchomości, najpewniej byli poprzedni właściciele lub ich krewni<sup>105</sup>. Choć być może to zabezpieczenie miało być świadectwem dla osób trzecich, np. sąsiadów nabywanego domu z działką. Nieprzypadkowo większość wskazanych przypadków pochodzi z wpisów dotyczących transakcji nieruchomości, a jedynie kilka przypadków związanych jest z zabezpieczaniem na posiadanym majątku pożyczanych pieniędzy<sup>106</sup>. Istnieje jeszcze inna moż-

<sup>102</sup> APP, AMD, sygn. I 5, f. 233.

<sup>103</sup> APP, AMD, sygn. I 18, f. 397.

<sup>104</sup> APP, AMD, sygn. I 5, f. 243.

<sup>105</sup> J. Łosowski, op.cit., s. 116; idem, *Dokument i księga wpisów w społecznościach małych miast okresu staropolskiego. Problem funkcji*, Res Historica, t. 3: 1998, s. 152, 158. O tym, jak mogły wyglądać okoliczności sporządzania wpisów do ksiąg miejskich zob. Agnieszka BARTOSZEWICZ, *Mowa, gest, pismo. Relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek z ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich*, Kwartalnik Historyczny, R. 124: 2017, nr 2, s. 218–223, szczególnie s. 221–223, gdzie omówiono okoliczności przekazywania prawa do nieruchomości. Być może podobne badania dla ksiąg miejskich z okresu XVI i XVII w., oparte na szerszej kwerendzie, mogłyby przybliżyć nas do odpowiedzi na stawiane przez autorkę pytania oraz rozjaśnić podejmowaną w tym akapicie problematykę.

<sup>106</sup> Problem ten wymagałby jednak dokładniejszego rozważenia. Czy wierzyciel nie chciał dokładnie określić nieruchomości, na której zabezpieczano pieniądze? Wydaje się, że mogłoby

liwość. Właściciele miast, z różnych powodów, dążyli do kontrolowania obrotu nieruchomości, być może to w ich interesie leżało, aby zbywana nieruchomość była dokładnie opisana<sup>107</sup>. Rozważyć należałoby w końcu samą osobę pisarza wprowadzającego wpis do księgi i jego decyzję (lub jej brak) o dokładniejszym opisanu sprzedawanej nieruchomości. Kolejnym problemem interpretacyjnym jest określenie, co znaczy opisanie ogrodu leżącego jako „przy” („adiacente”) domu: bezpośrednią bliskość i sąsiedztwo domu i ogrodu czy raczej fakt stanowienia jednej działki przez dom i ogród, choć mogły być one położone w innych miejscach<sup>108</sup>?



Il. 3. Parcele miejskie w Dolsku pod koniec XVIII w. Fragment planu Dolska z lat 1794–1796, Zakład Atlasu Historycznego IH PAN, szklane kopie Henryka Müncha, sygn. 44

Wzmianki te wskazują na wspomnianą wcześniej oczywistość – przestrzeń Dolska nie była jednolicie zabudowana, a w mieście znajdowały się również elementy przyrodnicze w postaci ogrodów przydomowych. Jeśli dodamy do tego istnienie pustek w postaci niezabudowanych placów, wtedy oznaczanie parcel rynkowych jednolitym kolorem powoduje mylne wrażenie gęstej zabudowy w mieście. Nie oddaje ono również do końca charakteru opracowywanego ośrodka.

---

to być istotne w przypadku wwiązywania wierzyciela w opisaną nieruchomość w przypadku nie zwrócenia przez dłużnika pieniędzy w terminie.

<sup>107</sup> J. ŁOSOWSKI, *Dokument*, s. 159.

<sup>108</sup> U. SOWINA, *Woda*, s. 108, autorka uważa, że terminy typu *domus cum orto adiacente* dotyczyły ogrodów przylegających do domów. Ponieważ badaczka ta zauważała tego rodzaju zapisy w analizowanych księgach miejskich odnoszące się głównie do terenów przedmiejskich, podkreślała, że chodziło w tych przypadkach o *ortulaniae*, czyli zagrody.

## JAK OZNACZAĆ?

Jak zatem należałoby sporządzić odtworzenie układu przestrzennego Dolska w okresie nowożytnym na mapie historycznej?

Jedynie na trzech planach z poprzednich tomów AHP starano się zniuansować ten problem, przy czym najwięcej w tym względzie zrobił Wojciech Kalinowski, rekonstruując plan Rawy<sup>109</sup>. Oznaczył on w północnej i zachodniej części miasta zarówno zabudowę miejską, jak i znajdujące się na jej tyłach ogrody, choć tylko w jednym przypadku nie zostały one oddzielone grubszą kreską od zabudowy miejskiej. Niestety w tekście komentarza W. Kalinowski nie wytłumaczył, na jakiej podstawie wyrysował te części przestrzeni miejskiej Rawy na odtworzeniu swojego autorstwa<sup>110</sup>. Porównanie zamieszczonego w mazowieckim tomie AHP planu Rawy z reprodukcjami planów Rawy z XIX w. pozwala wysnuć przypuszczenie, że oznaczenie ogrodów za zabudową mieszkaniową zostało uczynione właśnie na podstawie tych planów<sup>111</sup>.

Wydaje się, że sporządzając plan Dolska, dobrze byłoby wykorzystać rozwiązanie zaprezentowane przez W. Kalinowskiego, skoro używany sposób oznaczania kategorii przestrzeni na planach miast w AHP może wprowadzać odbiorcę w błąd co do stopnia urbanizacji miasta. Należy jednak pamiętać o pewnych zastrzeżeniach, dotyczących się zarówno charakteru samej mapy, jak i opracowywanej mapy historycznej w postaci planu.

Każda mapa jest obrazowym wynikiem modelowania danych przestrzennych, celowo uproszczonym przedstawieniem zjawisk, obejmującym wybór cech najistotniejszych z pominięciem tych nieistotnych. Od cech przyjętego

<sup>109</sup> *Rawa*, opr. Wojciech KALINOWSKI, opr. kart. Wanda LEWANDOWSKA, [in:] *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1: *Mapa. Plany* (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 7), Warszawa 1973. Podobnie ogrody w mieście zaznaczono na planach Wielunia i Nowego Sącza; zob. *Wieluń w drugiej połowie XVI wieku*, opr. Małgorzata WILSKA, opr. kart. Elżbieta RUTKOWSKA, [in:] *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1: *Mapy. Plany*, red. Henryk RUTKOWSKI, opr. Krzysztof CHŁAPOWSKI [et al.] (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 5), Warszawa 1998, nr 10; *Nowy Sącz w drugiej połowie XVI wieku*, opr. Marta PIBER-ZBIERANOWSKA, opr. kart. Elżbieta RUTKOWSKA, [in:] *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1: *Mapy. Plany*, red. Henryk RUTKOWSKI, opr. Krzysztof CHŁAPOWSKI [et al.] (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 1), Warszawa 2008, nr 10.

<sup>110</sup> Wojciech KALINOWSKI, *Rawa*, [in:] *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz. Indeksy*, red. Władysław PAŁUCKI, opr. Anna DUNIN-WĄSOWICZOWA [et al.] (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 7), Warszawa 1973, s. 140–142.

<sup>111</sup> Są one zamieszczone w: Wojciech KALINOWSKI, Stanisław TRAWKOWSKI, *Przebudowa Rawy Mazowieckiej w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego (1815–1830)*, [in:] *Studia z historii budowy miast* (Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, t. 5, z. 1/14), Warszawa 1955, ryc. 12–15.



modelu zależy treść wizualizacji kartograficznej<sup>112</sup>. Wśród tych najistotniejszych cech jest również społeczno-gospodarczy charakter miasta i jego przestrzeni.

Mapa nie przedstawia zatem „rzeczywistości” jako takiej<sup>113</sup>. Trzeba być tego świadomym, zastanawiając się nad możliwościami przekazu informacyjnego takiego odwzorowania.

Stworzenie mapy historycznej wymaga połączenia ze sobą informacji o różnym charakterze: kartograficznym, historycznym, najlepiej również archeologicznym i geograficznym<sup>114</sup>. Dane te najczęściej pochodzą z różnego okresu. W przypadku Dolska są to informacje zawarte w księgach miejskich z pierwszej połowy XVII w. oraz pochodzące z planu z końca XVIII w., związane z najwcześniejszym zachowanym wizerunkiem układu urbanistycznego miasta oraz elementów przyrodniczych.

Z modelowaniem danych historycznych nierozzerwalnie związana jest kwestia generalizacji przedstawienia kartograficznego. Ma ona dwojaki charakter. Po pierwsze, związana jest z czytelnością samej mapy i stworzeniem takiej wizualizacji, która przedstawiałaby w sposób umożliwiający odpowiednią percepcję podstawowych cech elementów oznaczonych na mapie i relacji między nimi<sup>115</sup>. Po drugie, bardzo istotna w omawianej problematyce jest kwestia braku możliwości dokładnego odwzorowania kartograficznego sposobu użytkowania przestrzeni i lokalizacji budynków oraz precyzyjnego wyznaczenia granicy między strefą mieszkalno-gospodarczą a strefą ogrodową<sup>116</sup>. Na wykorzystanym planie Dolska z końca XVIII w. granice między strefami są usytuowane różnie na poszczególnych parcelach. Widać również, że nie na wszystkich działkach było miejsce na przydomowy ogród<sup>117</sup>. O ile przytoczone wzmianki potwierdzają funkcjonowanie na tyłach domów ogrodów, o tyle nie ma możliwości sprawdzenia, gdzie dokładnie zaczynał się teren parceli użytko-

---

<sup>112</sup> Andrzej GŁAŻEWSKI, *Modele rzeczywistości geograficznej a modele danych przestrzennych*, Polski Przegląd Kartograficzny, t. 38: 2006, nr 3, s. 217, 220.

<sup>113</sup> Piszząc o „rzeczywistości” jako takiej, używam skrótu myślowego. W gruncie rzeczy żadna wizualizacja kartograficzna nie jest w stanie oddać rzeczywistości; zob. Timothy R. WALLACE, Charles VAN DEN HEUVEL, *Truth and Accountability in Geographic and Historical Visualizations*, *The Cartographic Journal*, vol. 42: 2005, no. 2, s. 173.

<sup>114</sup> Keith D. LILLEY, *Urban Mappings: Visualizing Late Medieval Chester in Cartographic and Textual Form*, [in:] *Mapping the Medieval City: Space, Place and Identity in Chester c. 1200–1600*, ed. Catherine A. M. CLARKE, Cardiff 2011, s. 24.

<sup>115</sup> Adam IWANIAK, Witold PALUSZYŃSKI, Wiesława ŻYSZKOWSKA, *Generalizacja map numerycznych – koncepcje i narzędzia. Część I*, Polski Przegląd Kartograficzny, t. 30: 1998, nr 2, s. 80; Wiesław OSTROWSKI, op.cit., s. 251.

<sup>116</sup> Podobny problem mapowania wydarzeń historycznych omawia David HENIGE, „*This is the place*”: *Putting the past on the map*, *Journal of Historical Geography*, vol. 33: 2007, s. 237–253.

<sup>117</sup> G. WRÓBLEWSKA, op.cit., s. 217–218.



Il. 4. Plan rekonstrukcyjny Dolska z drugiej połowy XVI w. z oznaczonymi strefami mieszkalno-gospodarczą i ogrodową. Zbliżenie na centrum miasta  
Źródło: opracowanie własne.



Il. 5. Plan rekonstrukcyjny Dolska z drugiej połowy XVI w. z oznaczonymi strefami mieszkalno-gospodarczą i ogrodową  
Źródło: opracowanie własne.

wany ogrodniczo. Być może warto wyróżnić coś na kształt strefy mieszkalno-gospodarczej i strefy ogrodowej, zastępując oznaczenia odrębnych obiektów oznaczeniem łącznym<sup>118</sup>.

Generalizacji kartograficznej używa się również wtedy, gdy na podstawie mapy o większej skali tworzy się mapę o skali mniejszej. Podobny proces miał miejsce w przypadku odtwarzania układu urbanistycznego w postaci planu Dolska. Z planu z końca XVIII w. o skali ok. 1:5300 sporządzono wizualizację w AHP w skali 1:10 000. Jednak na współczesnych mapach topograficznych w skali 1:10 000 zabudowania przedstawiane są w postaci znaków budynków<sup>119</sup>, co w przypadku Dolska było niemożliwe. Dlatego nawet w przypadku takiej skali należałoby na planie znaki budynków zastąpić zbiorczym znakiem obszaru zabudowanego, włączając do niego również te części parcel miejskich, na których znajdowały się budynki gospodarcze<sup>120</sup>. Pozostała część działki zaś, na której znajdowały się elementy przyrodnicze, oznaczona zostałaby sygnaturą przypisaną ogrodom, jako różnej jakościowo i użytkowo części parceli.

Dlatego na potrzeby przedstawienia propozycji poprawniejszego oznaczenia przyrody w Dolsku, a zarazem lepszego oddania struktury społeczno-gospodarczej miasta na mapie historycznej przygotowałem następującą wizualizację Dolska dla badanego okresu.

Ma ona zalety i wady. Dzięki przyjętemu rozwiązaniu odbiorca planu nie będzie miał wrażenia o zbyt dużym stopniu urbanizacji miasta. Za wadę modelu można uznać to, że do próby wyznaczenia jakiejś linii między strefą mieszkalno-gospodarczą a strefą ogrodową wykorzystano późniejsze dane z planu z końca XVIII w. Wydaje się jednak, że jest to dość interesujący sposób na wizualizację przestrzeni średniego lub małego miasta, w którym elementy przyrody (przekształconej wszak przez człowieka) w postaci ogrodów przydomowych stanowiły istotny element otaczającego mieszczań świata.

#### ZAKOŃCZENIE

Elementy przyrody stanowiły istotny element przestrzeni w miastach średniej i małej wielkości. Najczęściej przybierały one postać roślin uprawianych w ogrodach przydomowych. Ich obecność na terenie miasta właściwego potwierdzają wzmianki źródłowe. Dlatego istotne wydaje się odpowiednie ich ukazanie na mapie historycznej z odtworzeniem układu przestrzennego miasta, które zostało objęte badaniem. Wyszukiwanie i interpretowanie wzmia-

<sup>118</sup> Wiesław OSTROWSKI, *Rodzaje generalizacji treści map topograficznych na przykładzie mapy 1:50 000*, Polski Przegląd Kartograficzny, t. 35: 2003, nr 4, s. 253.

<sup>119</sup> Adam IWANIAK, Wiesław OSTROWSKI, Witold PALUSZYŃSKI, *Generalizacja danych topograficznych o szczegółowości 1:10 000 do skali 1:50 000. Część I*, Polski Przegląd Kartograficzny, t. 36: 2004, nr 3, s. 181.

<sup>120</sup> Zob. A. IWANIAK, Wiesław OSTROWSKI, W. PALUSZYŃSKI, op.cit., s. 182.

nek ze źródeł historycznych pod kątem przestrzennym odgrywa kluczową rolę w procesie tworzenia planu, tak samo jak porównywanie tych wzmianek z najwcześniejszym zachowanym źródłem kartograficznym, na podstawie którego można wyrysować odtworzenie. Oznaczanie zróżnicowania w zabudowie parcel miejskich oparte jest w równej mierze na interpretacji oraz na intuicji oraz wycuciu badawczym. Wydaje się, że warto rozwinąć przedstawioną wyżej próbę uszczegółowienia treści informacyjnej mapy historycznej miasta, aby podkreślić wyłaniający się ze źródeł obraz charakteru społeczno-gospodarczego opracowywanego ośrodka. Wymaga to jednak pogłębienia kartograficznej teorii metodycznej związanej z tworzeniem wizualizacji kartograficznej, związanej zarówno z tworzeniem map rejestrujących współczesny stan przestrzeni miasta, jak i przede wszystkim rejestrującej historyczne zapisy źródłowe, połączone również z danymi archeologicznymi i topograficznymi.

Nadesłany 29 XII 2018

Nadesłany po poprawkach 18 IV 2019

Zaakceptowany 24 X 2019

*Mgr Michał Słomski*

*Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk*

*e-mail: slomski.m@wp.pl*

*ORCID ID: 0000-0002-4905-2093*



#### NATURE ON THE TOWN PLAN:

#### EXPERIENCES FROM THE RECONSTRUCTION OF THE URBAN PLANNING OF DOLSK OF THE TURN OF THE 16<sup>TH</sup> AND 17<sup>TH</sup> CENTURIES

#### Abstract

**Keywords:** small towns, historical geography, cartography, gardens, early modern period, Polish Historical Atlas

The article concerns the presence of nature in pre-industrial towns. I address here the problems I encountered when recreating the urban layout of Dolsk, an average-sized town in Greater Poland belonging to the bishops of Poznan in the Old Polish period, at the turn of the 16<sup>th</sup> and 17<sup>th</sup> centuries. This problem concerned showing the socio-economic character of the city. The reproduction constitutes part of Greater Poland's volume of the series of the Historical Atlas of Poland.

The search for the presence of nature in cities was based on a query in written sources from the first half of the 17<sup>th</sup> century and on the basis of the oldest known and preserved city map from the end of the 18<sup>th</sup> century.

The reference to natural elements in Dolsk is associated with the presence of home gardens, which constitute a kind of natural arrangement. Most often they appear when

describing a real estate that was the subject of purchase/sale transactions between burghers of Dolsk or when loans were secured on a real estate. Gardens were located on plots, which constituted the basic unit of the ownership division of the urban space. However, they were not always mentioned in the descriptions of transactions. Most often they appeared at the houses that were built on plots limited from the back by the lakes surrounding Dolsk or passed into suburban areas. However, also in the case of plots that bordered with other plots from the back, one may find information about the presence of a garden on such a plot.

The presence of gardens at the back of the plots in Dolsk was also registered on the oldest preserved city map of 1794–1796. Both this fact and the forwarding of elements of nature inside town walls on plans of perspective towns from the early modern period means that marking gardens on the reconstruction of the spatial arrangement seems necessary, especially in the case of towns of the size and character of Dolsk.

This makes it necessary to reflect upon the methodology of creating historical maps of old towns. The simplest solution would be to create a generalized, simplified visualization of the urban space based on data taken from the oldest town plan, but not merely from a simple redrawing of the border between the residential-economic zone and the garden zone. However, not being able to mark these borders precisely on the basis of data from written sources from the 17<sup>th</sup> century, one should adopt a conventional method of marking these zones. However, this requires further reflection on the methodological concepts of modern cartography and their use to create historical maps showing the reconstruction of spatial systems of towns in the pre-industrial period. It seems that further work on a similar way of marking the space of urban plots in average-size and small towns will allow to develop a model of cartographic presentation that will better reflect the character of the space of towns such as Dolsk.

DIE NATUR AUF DEM STADTPLAN.  
AUS DEN ERFAHRUNGEN MIT DER REKONSTRUKTION  
DES STADTPLANERISCHEN KONZEPTEDES VON DOLSK  
UM DIE WENDE DES 16. ZUM 17. JAHRHUNDERTS

Abstract

**Schlüsselwörter:** Kleinstädte, Stadtplan, historische Geografie, Kartografie, Gärten, Neuzeit, Atlas Historyczny Polski (Historischer Atlas von Polen)

Der Beitrag thematisiert die Präsenz der Natur in vorindustriellen Städten. Er behandelt auch die Probleme des Autors bei der Rekonstruktion des stadtplanerischen Konzeptes von Dolsk um die Wende des 16. zum 17. Jh. – einer mittelgroßen Stadt in Großpolen, die zu altpolnischen Zeiten den Posener Bischöfen gehörte. Diese Probleme bezogen sich auf die Darstellung des sozialen und wirtschaftlichen Charakters der Stadt. Die Rekonstruktion auf dem Stadtplan stellt einen Bestandteil des großpolnischen Bandes der Serie Historischer Atlas von Polen (poln. Atlas Historyczny Polski) dar.

Die Untersuchung der Präsenz der Natur in den Städten stützte sich auf Recherche anhand schriftlicher Quellen aus der ersten Hälfte des 17. Jh. und auf den ältesten bekannten und erhaltenen Stadtplan aus dem ausgehenden 18. Jh.

Die Naturelemente in Dolsk wurden in Zusammenhang mit Hausgärten genannt, die eine Art der Naturgestaltung darstellten. Am häufigsten wurden sie bei der Beschreibung von Immobilien erwähnt, die Gegenstand von Kaufgeschäften zwischen den Bürgern von Dolsk oder eine Kreditsicherheit für ein Darlehen waren. Sie befanden sich auf Parzellen, welche die Grundeinheit bei der Eigentumsaufteilung des Stadtraums bildeten, wurden aber in den Transaktionsbeschreibungen nicht immer erwähnt. Am häufigsten wurden sie bei den Häusern genannt, die sich auf den Parzellen befanden, die von hinten durch die Seen um Dolsk herum begrenzt waren oder die in vorstädtische Gebiete übergingen. Jedoch auch bei Parzellen, die von hinten an andere Parzellen grenzten, lassen sich Informationen über das Vorhandensein eines Gartens auf ihrem Gelände finden.

Das Vorhandensein von Gärten im hinteren Teil der Parzellen in Dolsk wurde auch auf dem ältesten erhaltenen Stadtplan von 1794–1796 verzeichnet. Diese Tatsache, aber auch die Wiedergabe von Naturelementen innerhalb der Stadtmauer auf perspektivischen Plänen von Städten aus der Neuzeit lassen die Markierung der Gärten bei der Rekonstruktion der räumlichen Gliederung notwendig erscheinen, insbesondere bei Städten der Größe und des Charakters von Dolsk.

Dies regt zum Nachdenken über die Methodik der Erstellung von historischen Stadtplänen alter Städte an. Die einfachste Lösung wäre, eine verallgemeinerte, vereinfachte Visualisierung des Stadtraums auf der Grundlage von Daten aus dem ältesten Stadtplan zu erstellen, die aber keine einfache Nachzeichnung der Grenzen zwischen dem Wohn- und Wirtschaftsbereich sowie dem Gartenbereich wäre. Da wir aber nicht im Stande sind, diese Grenzen auf der Grundlage von Daten aus schriftlichen Quellen aus dem 17. Jh. präzise zu markieren, sollte man eine konventionalisierte Methode der Markierung dieser Bereiche anwenden. Die präsentierten Überlegungen erfordern jedoch weitere Erörterungen zu den methodischen Konzepten der gegenwärtigen Kartografie und deren Verwendung bei der Erstellung historischer Karten, welche die räumliche Gliederung der Städte der vorindustriellen Zeit rekonstruieren. Es scheint, dass dank weiterer Arbeiten an einer ähnlichen Methode der Markierung des Raums der städtischen Grundstücke in kleinen und mittleren Städten ein Modell der kartografischen Darstellung wird entwickelt werden können, das den Charakter des Raums von Städten wie Dolsk besser widerspiegeln wird

#### BIBLIOGRAFIA

- Ballon, Hilary and David Friedman. "Portraying the City in Early Modern Europe: Measurement, Representation, and Planning." In *The History of Cartography*, vol. 3: *Cartography in the European Renaissance*, part 1, edited by David Woodward, 680–704. Chicago, London: The University of Chicago Press, 2007.
- Baranowski, Bohdan. *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975.

- Bartoszewicz, Agnieszka. "Mowa, gest, pismo. Relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek z ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich." *Kwartalnik Historyczny* 124/2 (2017): 209–235.
- Benton-Short, Lisa and John Rennie Short. *Cities and Nature*. London, New York: Routledge, 2008.
- Berdecka, Anna. *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982.
- Blaschke, Karlheinz. "Wie liest man einen Stadtplan?" In Karlheinz Blaschke. *Stadtgrundriss und Stadtentwicklung. Forschungen zur Entstehung mitteleuropäischer Städte*, edited by Peter Johanek, 193–204. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 1997.
- Borsay, Peter. "Nature, the past and the English town: A counter-cultural history." *Urban History* 44/1 (2017): 27–43.
- Brust, Mieczysław. "Geneza i początki miast w dobrach biskupów poznańskich w Wielkopolsce (XIII–XIV wiek). [part 2]" *Nasza Przeszłość* 101 (2004): 79–146.
- Buisseret, David. "Introduction." In *Envisioning the City: Six Studies in Urban Cartography*, edited by David Buisseret, IX–XIII. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1998.
- Burke, Peter. *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*. Translated by Justyn Hunia. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012.
- Buśko, Cezary. "Stan badań nad parcelą mieszczańską w średniowiecznych miastach śląskich." *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 43/3 (1995): 343–350.
- Cembrzyński, Paweł. *Zaopatrzenie w wodę i usuwanie nieczystości w miastach stref bałtyckiej i sudecko-karpackiej w XIII–XVI wieku*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski. Instytut Archeologii, 2011.
- Clark, Peter. *European Cities and Towns 400–2000*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Clark, Peter. "Green Space and the City." In *Cities and Their Spaces: Concepts and Their Use in Europe*, edited by Michel Pauly and Martin Scheutz, 305–313. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2014.
- Clark, Peter. "Introduction." In *Small towns in early modern Europe*, edited by Peter Clark, 1–21. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Conzen, Michael R. G. *Alnwick, Northumberland: A Study in Town-Plan Analysis*. London: George Philip & Son, 1960.
- Crackles, Florence Eva. "Medieval Gardens in Hull: Archaeological Evidence." *Garden History* 14/1 (1986): 1–5.
- Czaja, Roman. "Historical Atlas of Polish Towns: Between Source Edition and the Cartographic Presentation of Research on the History of Towns." *Studia Geohistorica* 6 (2018): 80–89.
- Drapella-Hermansdorfer, Alina. "Urbanizacja przyrody – przyroda w kompozycji obszarów zurbanizowanych." *Problemy Ekologii Krajobrazu* 21 (2008): 61–68.
- Eliassen, Finn-Einar. "New Towns, Small Towns, Lesser Towns in Late Medieval and Early Modern Europe." In *Urban Variation: Utopia, Planning and Practice*, edited

- by Per Cornell, Lars Ersgård and Andrinde Nilsen, 259–277. [s.l.]: Lulu Press Inc. USA, 2018.
- Elliot, James. “Braun & Hogenberg and after: The town plans of the 17<sup>th</sup> century.” Accessed December 7, 2018. <https://www.bl.uk/picturing-places/articles/braun-and-hogenberg-and-after-the-town-plans-of-the-17th-century>.
- Eysymontt, Rafał. “Miasto i jego zabudowa.” In *Trzebnica*, edited by Rafał Eysymontt, Marta Młynarska-Kaletynowa and Jerzy Rozpędowski, in cooperation with Krzysztof Demidziuk and Adam Żurek, 8–9. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003.
- Eysymontt, Rafał. “Zróżnicowanie form zagospodarowania przestrzeni w murach śląskiego miasta średniowiecznego. Konfrontacja źródeł pisanych i ikonograficznych.” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 63/2 (2015): 225–239.
- Eysymontt, Rafał and Adam Żurek. “Rozwój miasta w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym.” In *Trzebnica*, edited by Rafał Eysymontt, Marta Młynarska-Kaletynowa and Jerzy Rozpędowski, in cooperation with Krzysztof Demidziuk and Adam Żurek, 10–12. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003.
- Fitzsimmons, Margaret. “The Matter of Nature.” *Antipode* 21/2 (1989): 106–120.
- Ganowicz-Bączyk, Anita. “Wpływ nowożytnego antropocentryzmu na relację człowieka do przyrody. Część pierwsza.” *Studia Ecologiae et Bioethicae* 9/1 (2011): 9–27.
- Geremek, Bronisław. “Poczucie przestrzeni i świadomość geograficzna.” In *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, edited by Bronisław Geremek, 628–668. Warszawa: Wydawnictwo Instytut Historii PAN, 1997.
- Głazewski, Andrzej. “Modele rzeczywistości geograficznej a modele danych przestrzennych.” *Polski Przegląd Kartograficzny* 38/3 (2006): 217–225.
- Goliński, Mateusz. *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, part 2. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003.
- Górska, Krystyna. “Pomiary gruntów w Wielkopolsce w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku.” *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 2/1 (1956): 113–166.
- Górska-Gołaska, Krystyna. *Pomiary gruntowe w Wielkopolsce: 1793–1861. Studia nad źródłami kartograficznymi Wielkopolski z epoki reform agrarnych*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1965.
- Hastrup, Kirsten. “Natura jako przestrzeń historyczna.” Translated by Sławomir Sikora. *Polska Sztuka Ludowa – Konteksty* 48/3–4 (1994): 8–13.
- Henige, David. “‘This is the place.’ Putting the past on the map.” *Journal of Historical Geography* 33 (2007): 237–253.
- Hodor, Katarzyna. “Zieleń i ogrody w krajobrazach miast (cz. 1, do XVIII w.).” *Czasopismo Techniczne. Architektura* 109/19/6–A (2012): 7–15.
- Irsigler, Franz. “Bündelung von Energie in der mittelalterlichen Stadt. Einige Modellannahmen.” *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte* 41 (1991): 308–319.
- Iwaniak, Adam, Wiesław Ostrowski and Witold Paluszyński. “Generalizacja danych topograficznych o szczegółowości 1:10 000 do skali 1:50 000. Część I.” *Polski Przegląd Kartograficzny* 36/3 (2004): 177–186.



- Iwaniak, Adam, Witold Paluszyński and Wiesława Żyszkowska. "Generalizacja map numerycznych – koncepcje i narzędzia. Część I." *Polski Przegląd Kartograficzny* 30/2 (1998): 79–88.
- Kalinowski, Wojciech, ed. "Rawa." In *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, vol. 1: *Mapa. Plany*, 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.
- Kalinowski, Wojciech. "Rawa." In *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, vol. 2: *Komentarz. Indeksy*, edited by Władysław Pałucki, 140–142. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.
- Kalinowski, Wojciech and Stanisław Trawkowski. "Przebudowa Rawy Mazowieckiej w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego (1815–1830)." In *Studia z historii budowy miast*, 181–207. Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1955.
- Kardasz, Cezary. "Przestrzeń, społeczeństwo i gospodarka późnośredniowiecznego Pucka w świetle źródeł pisanych." In *Puck. Kultura materialna małego miasta w późnym średniowieczu*, edited by Michał Starski, 71–90. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 2017.
- Keckowa, Antonina and Danuta Molenda, eds. *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, vol. 3: *Od XVI do połowy XVII w.* Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978.
- Keller, Katrin. "Ackerbürger in sächsischen Städten and der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit." In *Ackerbürgertum und Stadtwirtschaft. Zu Regionen und Perioden landwirtschaftlich bestimmten Städtewesen im Mittelalter. Vorträge des gleichnamigen Symposium vom 29. März bis 1. April 2001 in Heilbronn*, edited by Kurt-Urlich Jäschke and Christhard Schrenk, 99–123. Heilbronn: Stadtarchiv Heilbronn, 2002.
- Klink, Hans-Jürgen and Jolanta Rusinowska-Trojca, eds. *Nowa Sól. Neusalz*. Marburg: Herder-Institut für Historische Ostmitteleuropaforschung, Institut der Leibniz-Gemeinschaft, 2013.
- Koter, Marek and Mariusz Kulesza. "Zastosowanie metod Conzenowskich w polskich badaniach morfologii miast." In *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, edited by Mariusz Kulesza, 257–272. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2008.
- Kulig, Anna. "Rekonstrukcje architektoniczne – źródła i metody odtworzeń zabytków." *Czasopismo Techniczne. Architektura* 105/7–A (2008): 75–85.
- Lewandowska, Maria and Mieczysław Stelmach, eds. *Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1996.
- Lilley, Keith D. "Mapping the medieval city: Plan analysis and urban history." *Urban History* 3/1 (2000): 5–30.
- Lilley, Keith D. "Mapping truth? Spatial technologies and the medieval city: A critical cartography." *Post-Classical Archaeologies* 2 (2012): 201–224.
- Lilley, Keith D. "Urban Mappings: Visualizing Late Medieval Chester in Cartographic and Textual Form." In *Mapping the Medieval City: Space, Place and Identity in Chester c. 1200–1600*, edited by Catherine A. M. Clarke, 19–41. Cardiff: University of Wales Press, 2011.
- Lubocka-Hoffmann, Maria. "Doktryna konserwatorska a odbudowa miast." *Studia Elbląskie* 9 (2008): 241–249.

- Łapiński, Jacek L. "Semantyczno-pragmatyczne znaczenie natury." *Studia Ecologiae et Bioethicae* 6 (2008): 107–115.
- Łosowski, Janusz. "Dokument i księga wpisów w społecznościach małych miast okresu staropolskiego. Problem funkcji." *Res Historica* 3 (1998): 151–164.
- Łosowski, Janusz. *Kancelarie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*. Lublin: Agencja Wydawniczo-Handlowa Antoni Dudek, 1997.
- Magnusson, Roberta J. "Medieval Urban Environmental History." *History Compass* 11/3 (2013): 189–200.
- Maisel, Witold, ed. "Wilkieże miasta Chodzieży z XVI w." *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 12/2 (1977): 175–182.
- Maisel, Witold, ed. *Wilkieże poznańskie*, vol. 2: *Handel, rzemiosło i rolnictwo*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968.
- Marszelewski, Włodzimierz, Mariusz Ptak and Rajmund Skowron. "Antropogeniczne i naturalne uwarunkowania zaniku jezior na pojezierzu wielkopolsko-kujawskim." *Roczniki Gleboznawcze* 72/2 (2011): 283–294.
- Miciukiewicz, Konrad. "Urbanizacja natury. W stronę relacyjnej ekologii miejskiej." *Przegląd Socjologiczny* 60/2–3 (2011): 167–186.
- Miodunka, Piotr. "Demograficzny i gospodarczy potencjał małych miast południowej Polski od końca XVI do początku XIX wieku." *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 78 (2017): 146–151.
- Münch, Henryk. *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1946.
- Nowak, Zenon Hubert and Zenon Koziół, eds. *Chełmno*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1999.
- Nuti, Lucia. "The Perspective Plan in the Sixteenth Century: The Invention of a Representational Language." *The Art Bulletin* 76/1 (1994): 105–128.
- Olszewski, Witold. *Obrazek historyczny miasta Dolska*. Poznań: Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury w Poznaniu, 2009.
- Ostrowski, Waclaw. *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 1996.
- Ostrowski, Wiesław. "Rodzaje generalizacji treści map topograficznych na przykładzie mapy 1:50 000." *Polski Przegląd Kartograficzny* 35/4 (2003): 251–258.
- Ostrowski, Wiesław and Jacek Paślawski. "Przedmiot kartografii i jej powiązania z innymi naukami." In *Wprowadzenie do kartografii i topografii*, edited by Jacek Paślawski, 11–28. Wrocław: Wydawnictwo NOWA ERA, 2006.
- Piber-Zbieranowska, Marta, ed. "Nowy Sącz w drugiej połowie XVI wieku." In *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, vol. 1: *Mapy. Plany*, edited by Henryk Rutkowski, [zakres stron]. Warszawa: Wydawnictwo Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Neriton, 2008.
- Praczyk, Małgorzata. "Czy historia się ekologizuje? Polska historiografia współczesna wobec natury." *Historyka. Studia Metodologiczne* 45 (2015): 39–54.
- Reinicke, Christian. "Nutzungsformen der Agrarwirtschaft in rheinischen Städten des Spätmittelalters und frühen Neuzeit." In *Ackerbürgertum und Stadtwirtschaft. Zu Regionen und Perioden landwirtschaftlich bestimmten Städtewesen im Mittelalter. Vorträge des gleichnamigen Symposium vom 29. März bis 1. April 2001 in*

- Heilbronn*, edited by Kurt-Urlich Jäschke and Christhard Schrenk, 125–156. Heilbronn: Stadtarchiv Heilbronn, 2002.
- Rohde Sloth, Pernille, Ulla Lund Hansen and Sabine King. “Viking Age garden plants from southern Scandinavia – diversity, taphonomy and cultural aspects.” *Danish Journal of Archaeology* 1/1 (2012): 27–38.
- Rozmarynowska, Katarzyna. “O wzajemnych relacjach człowieka, przyrody, ogrodu i miasta.” *Estetyka i Krytyka* 12/1 (2007): 13–41.
- Rutkowski, Henryk. “Atlas historyczny Polski.” In *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, edited by Ewa Wolnicz-Pawłowska and Włodzimierz Zych, 115–121. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 2009.
- Samsonowicz, Henryk. “Z badań nad kancelarią małych miast w Polsce w XV wieku.” *Miscellanea Historico-Archivistica* 1 (1985): 243–259.
- Schofield, John. “City of London Gardens, 1500 – c. 1620.” *Garden History* 27/1 (1999): 73–88.
- Słomski, Michał. “Dolsk.” In *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, vol. 2: *Komentarz. Indeksy*, edited by Krzysztof Chłapowski and Marek Słoń, 380–398. Warszawa: Wydawnictwo IH PAN, 2017.
- Sowina, Urszula. “Średniowieczna działka miejska w świetle źródeł pisanych.” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 43/3 (1995): 323–331.
- Sowina, Urszula. *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2009.
- Starski, Michał. “Zagospodarowanie parceli mieszczańskich w późnośredniowiecznym Pucku. Dom i jego zaplecze.” In *Puck. Kultura materialna małego miasta w późnym średniowieczu*, edited by Michał Starski, 387–422. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 2017.
- Stracke, Daniel, ed. *Braunschweig*. Münster: Ardey-Verlag, 2014.
- Szady, Bogumił. “Dawna mapa jako źródło w badaniach geograficzno-historycznych w Polsce.” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 66/2 (2018): 129–141.
- Szende, Katalin. “How far back? Challenges and Limitations of Cadastral Maps for the Study of Urban Form in Hungarian Town.” In *Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*, edited by Wilfried Ehbrecht, 153–190. Köln, Wien, Weimar: Böhlau Verlag, 2013.
- Szende, Katalin. “Some Aspects of Urban Landownership in Western Hungary.” In *Power, Profit and Urban Land: Landownership in Medieval and Early Modern Northern European Towns*, edited by Finn-Einar Eliassen and Geir Atle Ersland, 141–166. Aldershot: Scolar Press, 1996.
- Szulczewska, Barbara. “Przyroda, środowisko, krajobraz w planowaniu przestrzennym.” In *Gospodarka i przestrzeń. Prace dedykowane Profesor Danucie Ptaszyckiej-Jackowskiej*, edited by Bolesław Domański and Włodzimierz Kurek, 305–319. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009.
- Tłoczek, Ignacy F. *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*. Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1955.

- Tyszkiewicz, Jan. "Krajobraz. Przyroda i człowiek." In *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, edited by Agnieszka Bartoszewicz, Grzegorz Myśliwski, Jerzy Pysiak and Paweł Żmudzki, 843–852. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.
- Tyszkiewicz, Jan. *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983.
- Vannieuwenhuyze, Bram and Elien Vernackt. "The Digital Thematic Deconstruction of Historic Town Views and Maps." In *Portraits of the City: Representing Urban Space in Later Medieval and Early Modern Europe*, edited by Katrien Lichtert, Jan Dumolyn and Maximiliaan P. J. Martens, 9–31. Turnhout: Brepols, 2014. Wallace, Timothy R. and Charles van den Heuvel. "Truth and Accountability in Geographic and Historical Visualizations." *The Cartographic Journal* 42/2 (2005): 173–181.
- Wąsicki, Jan. *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1957.
- Wróblewska, Grażyna. *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*. Warszawa, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1997.
- Wyrobisz, Andrzej. "Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w." In *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, edited by Aleksander Gieysztor and Tadeusz Rosłanowski, 177–187. Warszawa, Poznań, Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976.
- Wyrobisz, Andrzej. "Układ przestrzenny miasta jako źródło historyczne." In *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, edited by Agnieszka Bartoszewicz, Grzegorz Myśliwski, Jerzy Pysiak and Paweł Żmudzki, 163–172. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.



TNT